

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΛΟΓΙΣΤΙΚΗΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Το φαινόμενο «Brain – Drain»
στην Ελλάδα**

**ΦΟΙΤΗΤΗΣ:
ΛΟΥΜΝΕΡ ΜΠΕΓΚΑΙ (Α.Μ. 14263)**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:
ΑΛΙΝΑ ΧΥΖ**

ΑΘΗΝΑ, 2019

Περίληψη

Θέμα της παρούσας πτυχιακής εργασίας είναι το φαινόμενο "brain drain". Πρόκειται για ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει εκτενώς τους σύγχρονους μελετητές (κοινωνιολόγους, οικονομολόγους, πολιτικούς κ.α.) και κυρίως γιατί σχετίζεται με την κατανομή και τις κινήσεις πληθυσμού μεταξύ των χωρών του κόσμου.

Αυτό που εξετάζεται προς αποσαφήνιση του φαινομένου, είναι τα αίτια του (παλαιότερα και σύγχρονα), οι συνέπειες του, τα σύγχρονα χαρακτηριστικά του, καθώς και η εύρεση επιτυχημένων πολιτικών που έχουν ακολουθηθεί για τον περιορισμό του εν λόγω ζητήματος από χώρες διεθνώς. Ταυτόχρονα εξετάζονται και οι παράμετροι του ζητήματος για την Ελλάδα και ο εντοπισμός των παραγόντων (πέραν της υφιστάμενης οικονομικής κρίσης) που έθεσαν στο φαινόμενο μεγάλες διαστάσεις.

Όπως αποδεικνύεται, η οικονομική κρίση και η μεταβολή των χαρακτηριστικών των κοινωνιών από το 2007 και έπειτα δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας γιγάντωσης του φαινομένου. Οι πολιτικές και τα κίνητρα συγκράτησης του πληθυσμού κάθε χώρας και η ενίσχυση της έρευνας και των τεχνολογικών επιτευγμάτων παίζουν καθοριστικό ρόλο. Αναμφίβολα η Ελλάδα αποτελεί χώρα "δημιουργίας" υψηλού επιστημονικού δυναμικού. Αυτό που όμως κρίνεται ανεπαρκές τελικά είναι η ενίσχυση αυτού του δυναμικού και η διαμόρφωση κατάλληλων θέσεων εργασίας για την απασχόληση και εξέλιξη του.

Λέξεις κλειδιά: brain drain, μετανάστευση, επιστήμονες, ανεργία, απασχόληση

Abstract

The subject of this thesis is the brain drain phenomenon. This is an issue that has been extensively addressed by contemporary scholars (sociologists, economists, politicians, etc.) and mainly because it is related to the distribution and movements of the population among countries of the world.

What is being considered to clarify the phenomenon is the causes of (past and modern), its consequences, its modern characteristics, as well as the search for successful policies that have been pursued to limit the issue internationally. At the same time, the parameters of the issue for Greece and the identification of the factors (in addition to the current economic crisis) that have raised the phenomenon are considered.

As it turns out, the economic crisis and the change in the characteristics of societies from 2007 onwards is not the only factor in the widening of the phenomenon. Policies and incentives to restrain the population of each country and the strengthening of research and technological achievements play a key role. Undoubtedly, Greece is a country of " creation " of high scientific potential. However, what is inadequate is ultimately to strengthen this potential and to create suitable jobs for its employment and development.

Key words: brain drain, migration, scientists, unemployment, employment

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	2
Abstract	3
Περιεχόμενα	4
Κατάλογος Διαγραμμάτων.....	5
Κατάλογος Πινάκων.....	6
Ευχαριστίες	7
Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο 1: Βασικές έννοιες διαρροής επιστημονικού δυναμικού	9
1.1 Ιστορική αναδρομή	9
1.2 Ορισμός διαρροής επιστημονικού δυναμικού (brain-drain)	13
1.3 Αιτίες του φαινομένου	16
1.4 Έκταση του φαινομένου σε παγκόσμιο επίπεδο	19
1.5 Το brain-drain στην Ευρωπαϊκή Ένωση	22
1.6 Διαρροή επιστημονικού προσωπικού & επιπτώσεις.....	24
Κεφάλαιο 2: Η διαρροή εγκεφάλων στην Ελλάδα.....	27
2.1 Επισκόπηση του φαινομένου ιστορικά	27
2.2 Οικονομική κρίση στην Ελλάδα- αξιοσημείωτα δεδομένα	27
2.2.1 Οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα.....	27
2.2.2 Η οικονομική κρίση του 2008 και τα Προγράμματα Προσαρμογής (Μνημόνια)	29
2.3 Οι τάσεις της απασχόλησης στα χρόνια της κρίσης-οι κλάδοι που επηρεάστηκαν.....	30
2.3.1 Η εξέλιξη της κατάστασης των Ασφαλιστικών Ταμείων στην Ελλάδα	33
2.4 Το brain-drain στα χρόνια κρίσης	35
2.4.1 Ο κλάδος των γιατρών	35
2.4.2 Ο κλάδος των μηχανικών	36
2.5 Η περίπτωση συγκεκριμένων κλάδων.....	37
2.6 Οι σημαντικότερες χώρες προς τις οποίες γίνεται η διαρροή επιστημονικού προσωπικού... ..	39
2.7 Επιπτώσεις διαρροής επιστημονικού δυναμικού της χώρας.....	41
Κεφάλαιο 3: Πολιτικές για την αντιμετώπιση του φαινομένου.....	42
3.1 Διεθνείς πολιτικές για την αντιμετώπιση του brain drain	42
3.2 Πολιτικές-πρωτοβουλίες σε εθνικό επίπεδο	44
Επίλογος.....	46
Βιβλιογραφία.....	47

Κατάλογος Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1: Η ανεργία στην Ελλάδα ανά ηλικιακή ομάδα (2008-2018).....	18
Διάγραμμα 2: Χώρες προτιμήσεις Ινδών επιστημόνων 2014.....	22
Διάγραμμα 3: Προέλευση μη γερμανών γιατρών (2005 και 2013).....	24

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1. Ιστορίες χρέους στην Ελλάδα.....	29
Πίνακας 2. Βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού ασφαλιστικού συστήματος.....	33

Ευχαριστίες

Ολοκληρώνοντας την παρούσα πτυχιακή εργασία, θα ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες σε όσους βοήθησαν τόσο στα πλαίσια της παρούσας πτυχιακής εργασίας, όσο και κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω πρώτα από όλους την καθηγήτρια κ. Αλίνα Χυζ για την ανάθεση και την επίβλεψη της πτυχιακής μου εργασίας καθώς και για την άψογη συνεργασία και καθοδήγηση της σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας.

Θα ήθελα επίσης, να ευχαριστήσω τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, καθώς και όλους τους διδάσκοντες του τμήματος Λογιστικής για τις γνώσεις που μου παρείχαν όλα αυτά τα χρόνια.

Τέλος, επειδή με την εργασία αυτή ολοκληρώνονται και οι σπουδές μου ως προπτυχιακός φοιτητής, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου για την αμέριστη στήριξη που μου παρείχε όλα αυτά τα χρόνια.

Εισαγωγή

Οι οικονομικές, πολιτικές αλλά και κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται καθημερινά σε παγκόσμια κλίμακα έχουν οδηγήσει σε μεταβολές του πληθυσμού των χωρών. Αναφερόμαστε βέβαια στο φαινόμενο της μετανάστευσης, υποκατηγορία της οποίας είναι η μεταφορά εργατικού δυναμικού, με ιδιαίτερες γνώσεις και δεξιότητες, επιμονή και ικανότητες και πολλές φορές, εμπειρία στο αντικείμενο πάνω στο οποίο θέλουν να εργαστούν και να εξελιχθούν ακόμα περισσότερο. Συγκεκριμένα λοιπόν θα κάνουμε λόγο για το επίκαιρο και πολυσύνθετο θέμα της διαρροής εγκεφάλων (brain drain). Πρόκειται για μια μαζική φυγή ανθρώπινου δυναμικού που παρατηρείται σε πολλές χώρες του δυτικού κόσμου με προορισμό τα κράτη όπου η απασχόληση περικλείεται από ευνοϊκότερες συνθήκες, όπως η οικονομική και κοινωνική ευμάρεια και η ύπαρξη ευκαιριών για ανάπτυξη και η βελτίωση του επιπέδου του εργαζομένου, σε επαγγελματική και προσωπική κλίμακα.

Όπως προαναφέρθηκε το φαινόμενο της απομάκρυνσης των μυαλών από μια χώρα είναι πέρα για πέρα επίκαιρο. Παρόλα αυτά, το πρόβλημα αυτό έχει τις ρίζες του βαθιά στην παγκόσμια ιστορία. Τόσο από την αρχαιότητα όπου οι άνθρωποι μεταφέρονταν από τόπο σε τόπο με σκοπό την ευρύτερη μόρφωση τους στα κέντρα πολιτισμού, μέχρι και τον 19ο αιώνα όπου εξέχουσες προσωπικότητες, γνωστές για το μεγάλο τους έργο στον ανθρώπινο πολιτισμό, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα πατρία εδάφη τους ώστε να μεγαλουργήσουν.

Από αυτή την μελέτη δεν θα μπορούσε να λείπει το παράδειγμα της χώρας μας. Η Ελλάδα, τόσο στο παρελθόν όσο και στην σύγχρονη ιστορία της αλλά και ειδικότερα αυτά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης που την ταλανίζει, πλήττεται από το φαινόμενο της μετανάστευσης. Κυριότερα, σήμερα όπου το μορφωτικό επίπεδο του μέσου Έλληνα έχει αναβαθμιστεί κατά πολύ, η διαρροή καταρτισμένων εργαζομένων αποτελεί μεγάλο πλήγμα τόσο για τις επιχειρήσεις, σε μικροοικονομικό επίπεδο, όσο και για την οικονομία σε μακροοικονομικό. Σκοπός μας λοιπόν είναι να ερευνήσουμε τις πηγές τους προβλήματος αυτού αλλά και να κατευθυνθούμε στην ανεύρεση λύσεων για την άμεση αντιμετώπιση του και την διαχείριση των επιπτώσεων του που ήδη έχουν κάνει αισθητή την παρουσία τους στην ελληνική αλλά και παγκόσμια πραγματικότητα.

Κεφάλαιο 1: Βασικές έννοιες διαρροής επιστημονικού δυναμικού

1.1 Ιστορική αναδρομή

Το φαινόμενο της διαρροής ανθρώπινου δυναμικού, παρόλο που πολλοί πιστεύουν ότι είναι κάτι που αφορά το παρόν, έχει τις ρίζες του στα χρόνια που ξεκίνησε να αναπτύσσεται και η επιστήμη. Ορισμένοι θεωρούν ως διαρροή επιστημονικού προσωπικού στην αρχαιότητα την μετακίνηση προς τα κέντρα μάθησης και μετάδοσης της γνώσης των φοιτητών και ακαδημαϊκών. Ως τέτοια παραδείγματα θεωρούνται η Ακαδημία Πλάτωνος (338 π. Χ.), το Λύκειο του Αριστοτέλη στην Αθήνα (335 π. Χ.) κτλ. Τέτοιου είδους τόποι προσέλκυαν άτομα όπως φοιτητές, επιστήμονες καθώς και φιλοσόφους, από πολλές περιοχές της Μεσογείου, της Ασίας αλλά και της Ευρώπης γενικότερα. (Ντόβολη, 2013) Αργότερα, η τάση άλλαξε καθώς το νέο κέντρο υποδοχής ήταν η Αλεξάνδρεια για τους επιστήμονες της εποχής, ενώ η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα υποδοχής σε χώρα διαρροής του επιστημονικού προσωπικού εξαιτίας της κυβερνητικής πολιτικής που εφαρμόστηκε τα επόμενα χρόνια. (Κουvertaris, 1973)

Κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, παρατηρούμε τους Ρωμαίους να προσλαμβάνουν έλληνες γιατρούς, δίνοντας τους σημαντικά προνόμια καθώς και φοροαπαλλαγές. Στη συνέχεια κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αιώνα, δόθηκαν σημαντικά κίνητρα για να προσελκυσθεί ανθρώπινο δυναμικό στην Ευρώπη, κυρίως στην Αγγλία, ενώ κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν πάνω από 80 σχολές. Στη Ρωσία, κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα ο τσάρος επιδίωξε να στείλει νέους ανθρώπους στο εξωτερικό, έτσι ώστε να μεταφέρουν πίσω τη χώρα τους τις γνώσεις και τις εμπειρίες που θα αποκτούσαν, ωστόσο το εγχείρημα αυτό απέτυχε καθώς κανείς δεν επέστρεψε. Μετά όμως από κάποια χρόνια έγινε μια προσπάθεια για επαναπατρισμό των επιστημόνων στη Ρωσία, η οποία θα μπορούσαμε να πούμε ότι στέφθηκε με επιτυχία. Την ίδια περίπου χρονική περίοδο αξίζει να αναφερθεί η πολιτική που εφαρμόστηκε στην Ιταλία και ιδιαίτερα στη Μπολόνια, που αποσκοπούσε στην αποτροπή των επιστημόνων να φύγουν από τις σχολές τους και έτσι εφαρμόστηκαν μέτρα που έφταναν ακόμα και το θάνατο σε ορισμένες περιπτώσεις. Ωστόσο, η εν λόγω πολιτική απέτυχε παταγωδώς, ενώ αξιοσημείωτη μετακίνηση μορφωμένου ανθρώπινου δυναμικού διαπιστώνουμε ότι παρατηρήθηκε την περίοδο του 19^{ου} αιώνα στην Αγγλία και στον Καναδά για σπουδές, μεγάλο μέρος εκ των οποίων εγκαταστάθηκε μόνιμα σε αυτές τις περιοχές. Επίσης, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας της αδυναμίας της Μεγάλης Βρετανίας να απαγορέψει

την μετανάστευση του εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού που εργαζόταν στο τομέα της κλωστοϋφαντουργίας, οδηγήθηκε στην παρακμή, καθώς σημαντικό κομμάτι εξ αυτών μετανάστευσε προς τις χώρες ανταγωνιστές, όπως είναι Η.Π.Α., με αποτέλεσμα η Μεγάλη Βρετανία να οδηγηθεί στην εκβιομηχάνιση. (Λακασάς, 2016)

Στη συνέχεια κατά την εποχή της ναζιστικής Γερμανίας, σημαντικό κομμάτι επιστημόνων αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη χώρα, εξαιτίας του πολιτικού καθεστώτος που επικρατούσε και της επίθεσης που εξαπέλυσε το 3^ο Ράιχ, απέναντι στους Εβραίους. Εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής, όπως ήταν ο Άλμπερτ Αϊνστάιν και ο Σίγκμουντ Φρόιντ αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν, ενώ το φαινόμενο εντάθηκε μεταγενέστερα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου με κύρια κατεύθυνση προς τις Η.Π.Α.. (Σεβρής, 2013)

Ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι η επιστημονική κοινότητα ξεκίνησε γύρω στη δεκαετία του 1960 να ασχολείται με το εν λόγω, και συγκεκριμένα στο Ηνωμένο Βασίλειο το 1963, αναφέρθηκε για πρώτη φορά η έκφραση «διαρροή επιστημονικού δυναμικού» ή «διαρροή εγκεφάλων» ή brain drain στα αγγλικά. Αφορμή για την έρευνα υπήρξε η εκροή βρετανών επιστημόνων και τεχνολόγων που παρατηρήθηκε προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και προς τον Καναδά την προηγούμενη δεκαετία του 1950 αλλά και στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο δημιουργήθηκε και ένα κύμα από Γερμανούς επιστήμονες που κατευθύνθηκαν και αυτοί στις Η.Π.Α. Μέχρι και τα τέλη του Α' Παγκοσμίου πολέμου, το βασικό μεταναστευτικό ρεύμα αποτελούνταν από άτομα που ήταν πιο φτωχά και όχι τόσο μορφωμένα, ενώ στις μέρες μας μπορούμε να πούμε ότι μεταναστεύει σημαντικός αριθμός ατόμων που διαθέτει υψηλή εξειδίκευση προερχόμενο από λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, προκειμένου να εργαστεί στη Δυτική Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική. (Λαμπριανίδης, 2011)

Οι πρώτες έρευνες που έγιναν πάνω στο θέμα της διαρροής ανθρώπινου δυναμικού, διαπίστωσαν ότι η διαρροή αυτή έχει ουδέτερη επίδραση στις χώρες προέλευσης, ενώ επικεντρώθηκαν κυρίως στα οφέλη που εμφανίζει η ελεύθερη μετανάστευση στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας. Η άποψη αυτή στηρίχθηκε στο ότι οι μετανάστες που φεύγουν και χαρακτηρίζονται από υψηλά προσόντα, αφήνουν κάποια περιουσιακά στοιχεία στην χώρα καταγωγής τους, ενώ πολλοί από αυτούς έστειλαν κάποια εμβάσματα, τα οποία λειτουργούσαν ως αντιστάθμισμα στην απώλεια που προκαλείται στη χώρα αποστολής του μορφωμένου ανθρώπινου δυναμικού. Τέλος, αναφέρθηκε και η σημαντική συνεισφορά αυτών των ανθρώπων στη γνώση που συνιστά διεθνές αγαθό. (Λαμπριανίδης, 2014)

Σημαντική διάσταση φαίνεται να έλαβε το φαινόμενο της διαρροής επιστημονικού προσωπικού, κατά τη διάρκεια ανάπτυξης της παγκοσμιοποίησης, δηλαδή ουσιαστικά μετά το 1991. Το φαινόμενο αυτό εξαπλώθηκε καθώς την ίδια περίοδο διαμορφώθηκαν υποτυπώδες δομές

εκπαίδευσης στις πρώην αποικιακές χώρες, ενώ παράλληλα κατέρρευσε η Ε.Σ.Σ.Δ. με αποτέλεσμα να υπάρξουν σημαντικές αλλαγές και στο επιστημονικό της προσωπικό. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, σημαντικός αριθμός νέων επιστημόνων φαίνεται να μεταναστεύουν από την Αφρική προς τις Η.Π.Α., ενώ μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για μια τάση που επικρατεί ακόμα και στις μέρες μας. Αξίζει να σημειωθεί ότι για παράδειγμα τη δεκαετία του 1990, στο Σικάγο εργάζονταν περισσότεροι Αιθίοπες γιατροί συγκριτικά με τους γιατρούς της Αιθιοπίας, ενώ το χρονικό διάστημα μεταξύ 1993-2003, το 68% του ειδικευμένου υγειονομικού προσωπικού της Γκάνας εγκατέλειψε τη χώρα του προκειμένου να μεταβεί στις Η.Π.Α. και την Αγγλία. Μάλιστα το κόστος αυτός της μετανάστευσης των ειδικευμένων γιατρών για τη Νότιο Αφρική προσεγγίζει το 1,5 δισεκατομμύριο, φτάνοντας συγκεκριμένα το 1,41 δις. δολάρια. (Σεβρής, 2013)

Αναμφίβολα, όπως αναφέρει ο (Λαμπριανίδης, 2011), η εποχή της παγκοσμιοποίησης αλλά και η «συρρίκνωση του παγκόσμιου χώρου» φαίνεται να ασκούν ισχυρή επίδραση στη διεθνή μετανάστευση εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού. Σημαντική συμβολή στην μετανάστευση αυτού του είδους φαίνεται να έχει η καθολικοποίηση της γνώσης όπως και ο μετριασμός των γλωσσικών εμποδίων, με τη γλώσσα των αγγλικών να κυριαρχούν στη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Τέλος, ο ίδιος πιστεύει ότι έχει διαμορφωθεί μια τάση μετακίνησης στην παγκόσμια κοινότητα, στην οποία τα εθνικά σύνορα δεν είναι πλέον σε θέση να προσδιορίσουν με ακρίβεια τα ανθρώπινο κεφάλαιο μιας χώρας. (Λαμπριανίδης, 2011) Η διαρροή εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού είναι ένα φαινόμενο όπου αντιμετωπίζουν τα μικρά και πιο αδύναμα κράτη, καθώς το ανθρώπινο δυναμικό μετακινείται από αυτά τα μεγάλα και οικονομικά ισχυρά. Σύμφωνα με τους (Carr, Inkson, & Thorn, 2005) η διαρροή εγκεφάλων φαίνεται να αποτελεί σημαντική τάση στην υποσαχάρια Αφρική με τους κυριότερους τομείς να αφορούν την υγεία, δηλαδή το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, που ενώ σπούδασε στην χώρα από την οποία κατάγεται, μεταναστεύει μαζικά στις αναπτυγμένες χώρες, καθώς η ζήτηση σε αυτές για αυτούς τους κλάδους είναι ιδιαίτερα υψηλή.

Παρόμοια κατάσταση με την Αφρική μπορούμε να πούμε ότι ισχύει στην Ασία. Όπως υποστηρίζει ο Ο.Η.Ε., το κόστος της μετανάστευσης εξειδικευμένου προσωπικού πάνω στον τομέα της πληροφορικής αγγίζει τα 2 δις δολάρια σε ετήσια βάση, ενώ η συνολική απώλεια για εκπαιδευτικούς και επαγγελματικούς λόγους ανέρχεται στο ποσό των 10 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Στη Κίνα παρατηρήθηκε και εκεί μετανάστευση του μορφωμένου ανθρώπινου δυναμικού, ωστόσο αξιοσημείωτο είναι ότι το 30% περίπου αυτών επιστρέφει πίσω στη χώρα τους. Όσον αφορά την Τουρκία, παρατηρήθηκε διαρροή μορφωμένου ανθρώπινου δυναμικού κυρίως την χρονική περίοδο από το 1960 έως και το 2000. Στη συνέχεια, η Τουρκία, προκειμένου να μειώσει την ένταση του φαινομένου προχώρησε στην εφαρμογή κατάλληλων πολιτικών

περιορισμού, οι οποίες τελικά πέτυχαν και οδήγησαν σε σημαντικό περιορισμό της μετανάστευσης αλλά και σε προσέλκυση αξιόλογου επιστημονικού δυναμικού από διάφορες χώρες, ωστόσο δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί ότι οι πολιτικές αυτές συνδυάστηκαν και με την ισχυρή ανάπτυξη που πέτυχε η χώρα, που αναμφίβολα συνέβαλε στην επιτυχία αυτών των πολιτικών.

Το φαινόμενο της διαρροής εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού δεν μπορούσε να μην υπήρχε και στην περιοχή της Λατινικής Αμερικής. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, διαπιστώθηκαν σημαντικές διαφορές ως προς την μετακίνηση επιστημόνων. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι στην Αργεντινή το ποσοστό αυτό προσέγγισε το 20%, φτάνοντας για την ακρίβεια στο 19,1% όπως υψηλό επίσης ήταν και για τη Χιλή (15,6%), ενώ το φαινόμενο συνεχίστηκε και τη δεκαετία του 2000 με τα ποσοστά αυτά να βρίσκονται σε χαμηλότερα επίπεδα. Σημαντική ήταν η συμφωνία που έγινε μεταξύ Κούβας και Βενεζουέλας, που αφορούσε την μετανάστευση 20.000 γιατρών από τη Κούβα στη Βενεζουέλα, με αντάλλαγμα 100.000 βαρέλια πετρελαίου, ενώ τα οφέλη από αυτή τη μετανάστευση ήταν αμοιβαία και για τις δύο χώρες.

Διαχρονικά η εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού στις αναπτυσσόμενες χώρες, είχε χαμηλότερο κόστος συγκριτικά με τη Δύση, ενώ σε χώρες όπου το κόστος αυξάνεται σταδιακά, παρατηρείται και η αντίστοιχη μείωση του φαινομένου. Τα τελευταία χρόνια, έχει μετατραπεί σε περιοχή εξαγωγής μορφωμένου ανθρώπινου δυναμικού και ο ευρωπαϊκός νότος, καθώς είναι περιοχή όπου πλήττεται από την οικονομική κρίση. Οι νέοι επιστήμονες επιδιώκουν να μεταναστεύσουν σε χώρες όπου αναπτύσσονται τους προσφέρουν καλύτερες αποδοχές αλλά και καλύτερο βιοτικό επίπεδο συνολικά. Ωστόσο, σημαντική είναι η επίδραση για τις χώρες που χάνουν το ανθρώπινο δυναμικό καθώς βρίσκονται σε οικονομική παρακμή και σε γενικότερη υποβάθμιση. (Σεβρής, 2013)

Σύμφωνα με τους (Docquier & Rapoport, Globalization, Brain Drain and Development, 2012) το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε τρεις χρονικές περιόδους, ανάλογα με τις επιπτώσεις που προξένησε, με τις χώρες προέλευσης καθώς και με τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούσαν στην κάθε περίοδο. Η 1^η περίοδος τοποθετείται χρονικά στο τέλος της δεκαετίας του 1960, με τις έρευνες που διεξήχθησαν τότε, όπως ήδη ειπώθηκε να θεωρούν ότι η διαρροή εγκεφάλων άφησε ουδέτερη επίδραση στις χώρες προέλευσης, δίνοντας έμφαση στα θετικά αποτελέσματα της ελεύθερης μετανάστευσης. Η 2^η περίοδος, μπορούμε να πούμε ότι βρίσκεται χρονικά στη δεκαετία του 1970, καθώς τότε άρχισαν να διερευνώνται οι αρνητικές συνέπειες του φαινομένου που αφορούσαν κυρίως την επίδραση που ασκούσε η διαρροή εξειδικευμένου και μορφωμένου ανθρώπινου δυναμικού στις τοπικές αγορές εργασίας καθώς και στις δημοσιονομικές εξωτερικότητες. Η 3^η περίοδος τοποθετείται χρονικά στα τέλη της δεκαετίας

του 1990, με κυρίαρχη άποψη να είναι ότι η διαρροή του ανθρώπινου δυναμικού ενδέχεται να ωφελήσει τις χώρες προέλευσης. Στις μέρες μας, οι σύγχρονες τάσεις θεωρούν ότι δεν υπάρχουν χώρες που θεωρείται ότι είναι κερδισμένες ή χαμένες από την εξέλιξη του φαινομένου. (Λαμπριανίδης, 2011)

1.2 Ορισμός διαρροής επιστημονικού δυναμικού (brain-drain)

Ως διαρροή επιστημονικού προσωπικού σύμφωνα με τους (Beine, Docquier, & Rapoport, 2008) ορίζεται η « διεθνής μεταφορά πόρων υπο την μορφή ανθρώπινου κεφαλαίου και υψηλά εκπαιδευμένου προσωπικού από τις λιγότερο αναπτυγμένες προς τις αναπτυγμένες χώρες». Μετανάστης υψηλών προσόντων εκπαίδευσης ορίζεται το άτομο το οποίο γεννήθηκε σε άλλη χώρα σε σχέση με αυτή που κατοικεί, είναι 25 ετών ή περισσότερο, ενώ είναι κάτοχος ακαδημαϊκού ή επαγγελματικού πτυχίου το οποίο αποκτήθηκε κατόπιν φοίτησης στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Προκειμένου να μετρηθεί το φαινόμενο της διαρροής επιστημονικού δυναμικού από μία χώρα, προσμετρούνται τα άτομα που ενώ γεννήθηκαν και εκπαιδεύτηκαν σ' αυτή, διαβιούν και εργάζονται σε κάποια διαφορετική χώρα από την οποία προέρχονται. (Λαμπριανίδης, 2011)

Ένας άλλος ορισμός του φαινομένου δίνεται από τον Καραμήτρο (2008), ορίζει τη «διαρροή επιστημονικού προσωπικού» ως εξής: Πρόκειται για μαζική μετανάστευση ατόμων τα οποία έχουν υψηλή εκπαίδευση ή ειδίκευση (όπως για παράδειγμα επιστήμονες, τεχνίτες ή εργάτες, οι οποίοι είναι ειδικευμένοι σε κάποιο τομέα, είτε πρόκειται για ανθρώπους των γραμμμάτων) από λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες προς τις ανεπτυγμένες χώρες. Σύμφωνα πάλι με τον ίδιο, η διαρροή επιστημονικού προσωπικού μπορεί να χαρακτηριστεί ως κατάρα, καθώς για την εκπαίδευση αυτού του ανθρώπινου δυναμικού έχουν επενδυθεί σημαντικά ποσά, των οποίων τα αποτελέσματα καρπώνεται κάποια άλλη χώρα, η οποία δεν συνέβαλε στη χρηματοδότηση των σπουδών τους με κανέναν τρόπο. Επίσης, αναφέρει ότι η συγκεκριμένη επένδυση είναι ζημιογόνος αν ο μετανάστης δεν επιστρέψει ποτέ στη χώρα του και στέλνει μόνο εμβάσματα. (Καραμήτρος, 2008)

Σύμφωνα με τον (Ζέρβας, 2017) ο όρος αυτός περιγράφει τη μετανάστευση υψηλά εκπαιδευμένου προσωπικού από λιγότερο αναπτυγμένες προς αναπτυγμένες χώρες. Οι επιστήμονες αυτοί εκπαιδεύτηκαν στις χώρες προέλευσης τους, ενώ μετακινούνται για να στελεχώσουν θέσεις με υψηλότερες ή ασφαλέστερες απολαβές.

Κατά τον (Wickramasekara, 2008) , ο όρος «διαρροή εγκεφάλων», ορίζεται η ως η μόνιμη ή μακροχρόνια διεθνή μετανάστευση ειδικευμένων ανθρώπων που επενδύθηκαν σημαντικά ποσά χρημάτων προκειμένου να εκπαιδευτούν.

Άλλοι όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί για την περιγραφή του φαινομένου της διαρροής επιστημονικού δυναμικού είναι οι ακόλουθοι (Λαμπριανίδης, 2011):

- Διαρροή εγκεφάλων (Brain drain)
- Διεθνής μετανάστευση εξειδικευμένου δυναμικού (Skilled international migration)
- Διεθνής κυκλοφορία εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού (Skilled international labour circulation)
- Προσωρινή μετακίνηση επαγγελματιών (Professional transients)
- Μετανάστευση εξειδίκευσης (Migration of expertise)
- Ποιοτική μετανάστευση (Quality migration)
- Εξαγωγή ευφυΐας (Intelligence export)
- Εξαγωγή έμψυχου κεφαλαίου
- Μετεγκατάσταση ερευνητών
- Απορρόφηση εγκεφάλων
- Μετανάστευση εγκεφάλων
- Μετανάστευση δυναμικών στοιχείων
- Διαρροή διάνοιας
- Διαρροή του καλύτερου εργατικού δυναμικού
- Αποστράγγιση ανθρώπινου δυναμικού ποιότητας

Εκτός όμως από το brain drain, η βιβλιογραφία αναφέρει και το brain gain, το οποίο αποτελεί ουσιαστικά το αντίθετο φαινόμενο, εννοώντας την μετανάστευση μιας μεγάλης κλίμακας τεχνολογικά εξοπλισμένου ποσοστού ατόμων. Επιπλέον, στη βιβλιογραφία διαπιστώνουμε την ύπαρξη του όρου «brain circulation», όπου εννοείται «κυκλοφορία εγκεφάλων» καθώς και «brain waste», που εννοείται ως «σπατάλη εγκεφάλων». (Λαμπριανίδης, 2011)

Με την έννοια της «απορρόφησης εγκεφάλων» (Brain gain), νοούνται οι συλλογικές προσπάθειες που πραγματοποιεί μια χώρα μέσω των κατάλληλων προγραμμάτων και σχεδιασμών, προκειμένου να καταφέρει να προσελκύσει επιστημονικό δυναμικό. Ουσιαστικά, από την παράθεση των ορισμών διαπιστώνουμε ότι το φαινόμενο της «διαρροής εγκεφάλων» σχετίζεται με το φαινόμενο όπου το επιστημονικό δυναμικό αποφασίζει να μετακινηθεί σε κάποια άλλη χώρα χωρίς αυτό να σχετίζεται με κάποιες πολιτικές ή κάποιες κρατικές παρεμβάσεις. Από την άλλη, το

φαινόμενο της «απορρόφησης εγκεφάλων» (Brain gain), συνδέεται και ουσιαστικά στηρίζεται με τις προσπάθειες που κάνει η πολιτεία τόσο άμεσα όσο και έμμεσα μέσω των κατάλληλων θεσμικών οργάνων προκειμένου να καταφέρουν να προσελκύσουν επιστημονικό δυναμικό. (Jalowiecki & Gorzelak, 2007)

Η «ροή ταλέντων» («talent flow»), αφορά κυρίως τη «μετανάστευση εγκεφάλων», χωρίς να γίνεται αναφορά στο κέρδος ή την διαρροή που προκύπτει από αυτή τη διαδικασία. Έχει παρατηρηθεί, ότι πλήθος κοινωνιών παρόλο που εμφανίζουν απώλεια σε καταρτισμένους ανθρώπους λόγω της μετανάστευσης, έχουν την ικανότητα να μετατρέπουν αυτή τη κατάσταση από μια αρνητική φαινομενικά εξέλιξη σε κάτι θετικό. Ειδικότερα, μέσω της επιστροφής των μεταναστών, φέρνουν πίσω τις νέες γνώσεις και εμπειρίες που απέκτησαν κατά το χρονικό διάστημα που παρέμειναν στο εξωτερικό. Επιπλέον, οι άνθρωποι αυτοί κατόρθωσαν κατά τη διάρκεια της διαμονής τους σε μία ή περισσότερες χώρες να δημιουργούσαν κάποια δίκτυα ανθρώπων, που εκμεταλλεζόμενοι τη τεχνολογία έχουν πλέον τη δυνατότητα να διαμοιράζονται γνώσεις από τη χώρα προορισμού προς τη χώρα προέλευσης τους. (Carr, Inkson, & Thorn, 2005)

Σύμφωνα με τον (Λαμπριανίδης, 2011) η διαρροή του επιστημονικού δυναμικού μπορεί να διαχωριστεί σε δύο κατηγορίες:

- Στη διαρροή πτυχιούχων, όπου η συγκεκριμένη ροή είναι συνήθως μονόδρομη, ουσιαστικά οι απόφοιτοι πανεπιστημίων και τεχνολογικών ιδρυμάτων μεταναστεύουν από τις χώρες που είναι λιγότερο αναπτυγμένες προς τις χώρες που είναι περισσότερο αναπτυγμένες, και δεν επιστρέφουν πίσω στην χώρα καταγωγής τους.
- Στη διαρροή πτυχιούχων που γίνεται μεταξύ των αναπτυγμένων κρατών και των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου ουσιαστικά αναφερόμαστε στην κυκλοφορία εγκεφάλων (Brain circulation & brain exchange).

Ο ΟΟΣΑ, ορίζει ως άτομα «υψηλής ειδίκευσης» (Highly skilled), τα άτομα τα οποία έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση που στην πλειοψηφία των χωρών αντιστοιχεί σε ένα πανεπιστημιακό πτυχίο. Επίσης, θεωρείται ότι οι φοιτητές, οι εκπαιδευτικοί αλλά και οι νοσοκόμες, μπορούν να θεωρηθούν ως ειδικευμένοι μετανάστες ακόμα και αυτές οι επαγγελματικές δραστηριότητες δεν ταυτίζονται με αυτές που αναφέρονται στον ορισμό του ΟΟΣΑ. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι φοιτητές παρόλο που δεν είναι ακόμα ειδικευμένοι επαγγελματίες, θεωρούνται ως μια ειδική περίπτωση, ενώ η εκπαίδευση τους τις περισσότερες φορές είτε χρηματοδοτείται από ιδίους πόρους είτε από χορηγίες που τους δίνουν ιδρύματα, κυβερνήσεις και εταιρείες. Η θεώρηση των φοιτητών ως μεταναστών αυτής της κατηγορίας γίνεται

καθώς οι φοιτητές θεωρούνται ένα δυναμικό ανθρώπινο κεφάλαιο για τις χώρες που εγκαταλείπουν. (Freitas & Pecoud, 2012)

1.3 Αιτίες του φαινομένου

Οι λόγοι που αποφασίζει κάποιος να μεταναστεύσει ποικίλουν ανάλογα με την περιοχή, συνθήκες που επικρατούν, καθώς με τις προσωπικές επιδιώξεις του καθενός. Στην οικονομική θεωρία μπορούμε να πούμε ότι διακρίνονται δύο απόψεις αναφορικά με τα αίτια της μετανάστευσης, οι οποίες είναι αντικρουόμενες. Σύμφωνα με τον (Sjaastad, 1962) η νεοκλασική άποψη για τη μετανάστευση, θεωρεί, ότι οι αποφάσεις που λαμβάνονται σχετικά με αυτή, αλλά και με την απόφαση επιστροφής στην πατρίδα, στηρίζονται σε αναλύσεις κόστους-οφέλους, με απώτερο στόχο να μεγιστοποιηθούν τα κέρδη από αυτή την απόφαση. Όπως αναφέρει, (Glavan, 2008), στόχος του κάθε ανθρώπου είναι να συγκεντρώσει ανθρώπινο κεφάλαιο, σε τέτοιο βαθμό, όπου το οριακό όφελος που θα αποκομίσει να είναι μεγαλύτερο από το οριακό κόστος που θα χρειαστεί να επενδύσει προκειμένου να εκπαιδευτεί.

Από την άλλη, η αντίθετη άποψη που αφορά τους θεωρητικούς των «Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης», πιστεύουν ότι η μετανάστευση είναι απόρροια λανθασμένων πολιτικών αποφάσεων για την οικονομία της χώρας προέλευσης. Από την άλλη, μπορεί να προσφέρει όφελος, καθώς οι εργαζόμενοι μετά από κάποιο χρονικό διάστημα αφού επιτύχουν τους στόχους που έχουν θέσει ή αφού συγκεντρώσαν κάποια επιθυμητά κεφάλαια, μπορούν να επιστρέψουν στη χώρα τους προσφέροντας εκ νέου. (Λαμπριανίδης, 2011)

Επιπλέον, οικονομικοί παράγοντες αποτελούν την αιτία της μετανάστευσης, καθώς στις χώρες προορισμού υπάρχουν συνήθως καλύτερες οικονομικές απολαβές, λαμβάνοντας υπόψη κανόνες προσφοράς και ζήτησης που ισχύουν σε παγκόσμιο επίπεδο. Παράλληλα, εντοπίζονται ορισμένοι κοινωνικοί παράγοντες που επιδρούν στο φαινόμενο της μετανάστευσης και σχετίζονται με τους οικονομικούς, όπως είναι οι διακρίσεις που γίνονται στη χώρα προέλευσης και σχετίζονται με τη φυλή, την εθνικότητα, τη θρησκεία, ή τον σεξουαλικό προσανατολισμό και τις πολιτικές πεποιθήσεις. Επιπλέον, άλλη μια αιτία που οδηγεί παγκοσμίως ανθρώπους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και δεξιότητες να αφήσουν τη χώρα τους για να εργαστούν σε κάποια άλλη, σχετίζεται με την εφαρμογή σε αυτές ενός μοντέλου παραγωγής και διαβίωσης γενικότερα που στηρίζεται σε

πρακτικές που είναι παρωχημένες και χαρακτηρίζονται από νεποτισμό και φαυλοκρατίας, χωρίς να υπάρχει μαζικό ενδιαφέρον για την έρευνα και την καινοτομία. (Πιέρρος, 2017)

Στις μη οικονομικές αιτίες που σχετίζονται με τη διαρροή εγκεφάλων σε κάποιες χώρες μπορούν να συμπεριληφθεί η ακαμψία των εργασιακών συστημάτων, η αδράνεια που υπάρχει στους θεσμούς, η χαμηλή έως και ανύπαρκτη χρηματοδότηση της έρευνας, η έλλειψη επαγγελματικής κινητικότητας και εξέλιξης, η αδυναμία από ένα κράτος, από τις επιχειρήσεις αλλά και από την κοινωνία γενικότερα να αναγνωρίσουν το ταλέντο ορισμένων νέων ανθρώπων. Επίσης, ως αιτία μπορεί να θεωρηθεί η έλλειψη ελπίδας και προοπτικής για το μέλλον, καθώς και το γενικότερο κλίμα εσωστρέφειας που επικρατεί σε μια οικονομία και σε μια χώρα. Ακόμη, ένας λόγος μπορεί να είναι η χαμηλή ποιότητα ζωής που επικρατεί στη χώρα προέλευσης, είτε πνευματικής – πολιτισμικής, είτε επαγγελματικής. Επιπροσθέτως, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ένας ακόμα λόγος που κάποιος μπορεί να μεταναστεύσει σε χώρα του εξωτερικού είναι οι κοινωνικές διακρίσεις και η προκατάληψη που επικρατεί στην αγορά εργασίας. (Λαμπριανίδης, 2011)

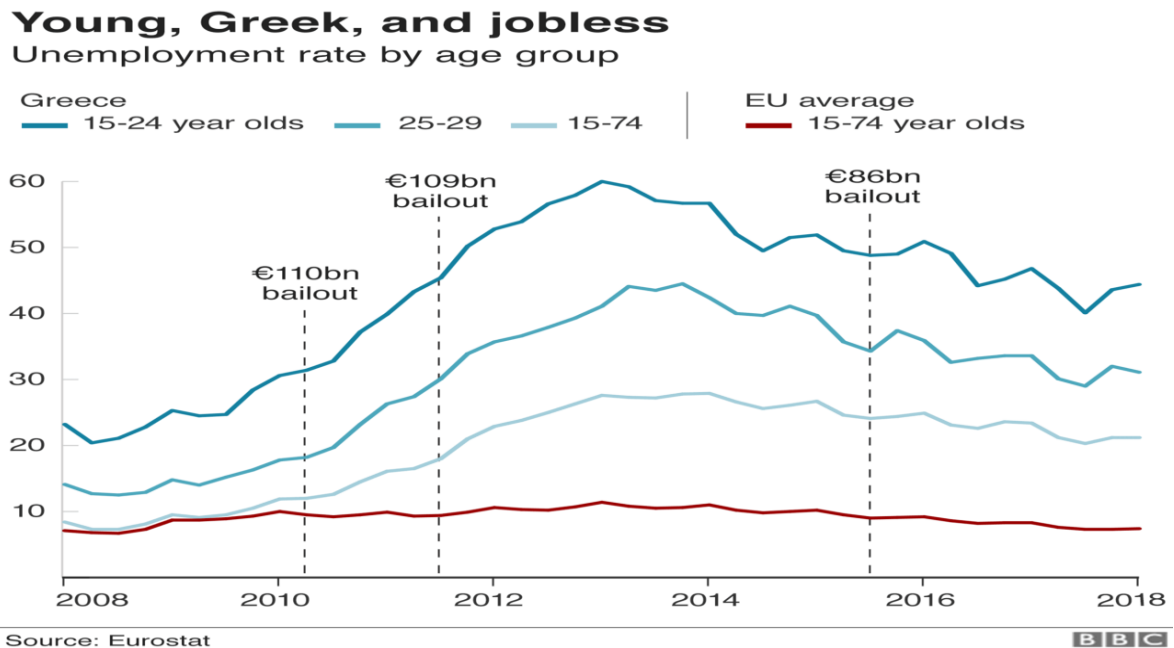
Όπως αναφέρει η (Patruti-Baltes, 2014) οι πιο σημαντικοί λόγοι που οδηγούν στη διαρροή επιστημονικού δυναμικού υψηλής εξειδίκευσης, είναι η έλλειψη θέσεων εργασίας που να σχετίζονται με το αντικείμενό τους, η οικονομική ύφεση και υπανάπτυξη στην οποία βρίσκεται η χώρα όπου διαμένουν, η επιθυμία για περαιτέρω εξειδίκευση και κατάρτιση καθώς και η μέχρι τώρα αναγνώριση των προσόντων τους και τέλος οι καλύτερες τόσο από οικονομικής απόψεως, από πλευράς εξέλιξης ευκαιριών για νέους επιστήμονες.

Αξιοσημείωτο αναφορικά με την κινητικότητα των ερευνητών, είναι ότι το βασικό κίνητρο για να λάβουν την απόφαση μετανάστευσης αποτελεί η έλλειψη πόρων χρηματοδότησης της έρευνας, ενώ ένας ακόμη παράγοντας είναι η γραφειοκρατία. Από την άλλη φαίνεται να προτιμούν χώρες όπου υπάρχουν υψηλά κονδύλια χρηματοδότησης της έρευνας καθώς και σημαντικές ευκαιρίες απασχόλησης. Επίσης, για αυτή την κατηγορία φαίνεται να μην αποτελεί πρώτη προτεραιότητα το ζήτημα των οικονομικών απολαβών, αλλά κυρίως το ζήτημα του υψηλού επιπέδου διαβίωσης που θα έχουν στη χώρα εγκατάστασης. (Λαμπριανίδης, 2011)

Αναφορικά με την Ελλάδα, η διαρροή ανθρώπινου δυναμικού υψηλής εξειδίκευσης συμβαίνει καθώς η Ελλάδα δεν έχει ανελιχθεί στην αλυσίδα παραγωγής αξίας, έτσι ώστε να μπορεί να παράξει προϊόντα και υπηρεσίες με υψηλή προστιθέμενη αξία. Επομένως, θα λέγαμε ότι υπάρχει περιορισμένη ζήτηση για πτυχιούχους κάτι που αποδεικνύει ότι η διαρροή ανθρώπινου δυναμικού υψηλής εξειδίκευσης, δεν σχετίζεται με την υπερπροσφορά των πτυχιούχων. Παρόλο που στο εξωτερικό στις αναπτυγμένες χώρες, όσο αυξάνεται το εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζόμενων, η ανεργία μειώνεται, στην Ελλάδα, δεν γίνεται ακριβώς το ίδιο. Ενδεικτικό είναι ότι ο μέρος όρος των ποσοστών ανεργίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 27 μειώνεται με την αύξηση του

εκπαιδευτικού επιπέδου, ενώ στην Ελλάδα το ποσοστό ανεργίας είναι υψηλότερο για το μεσαίο επίπεδο. Το διάγραμμα 1, απεικονίζει τα ποσοστά ανεργίας στις ηλικιακές ομάδες 15-24, 25-29 και 15-74, σε αντιπαραβολή με τα αντίστοιχα ποσοστά μέσου όρου της Ευρωπαϊκής ένωσης την περίοδο 2008-2018, μια περίοδος οικονομικής κρίσης και εφαρμογής τριών μνημονίων.

Διάγραμμα 4: Η ανεργία στην Ελλάδα ανά ηλικιακή ομάδα (2008-2018)¹

Παρόλο που η αρχική άποψη για την ερμηνεία της διαρροής ανθρώπινου δυναμικού υψηλής εξειδίκευσης στο εξωτερικό που επικρατούσε, την απέδιδε στην θεαματική αύξηση της ανεργίας καθώς και στην έντονη ύφεση που κυριάρχησε μετά το 2009, σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποίησε η ICAP Group το 2016, σε δείγμα 853 επιστημόνων από 49 χώρες του κόσμου, το 40% των ερωτηθέντων ανέφερε ως κύριο λόγο για τη μετανάστευσή του την έλλειψη αξιοκρατίας καθώς και τη διαρκή διαφθορά που υπάρχει σε πολλούς τομείς. Το 37% των ερωτηθέντων σύμφωνα με την ίδια έρευνα, κατονομάζει ως λόγο της αποχώρησής του από την χώρα την οικονομική κρίση, ενώ το 34% αναφέρει ότι οι προοπτικές εξέλιξης που υπάρχουν στο εξωτερικό, εν αντιθέσει με την Ελλάδα, τον ώθησαν με μεταναστεύσει. Τέλος, σχεδόν ένας στους τέσσερις, αναφέρει ότι έφυγε από τη χώρα λόγω του ότι δεν μπορούσε να βρει κάποια θέση εργασίας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε, ότι και στην αντίστοιχη έρευνα που έγινε

¹ Πηγή: <https://www.weforum.org/agenda/2018/08/as-greece-emerges-from-bailout-here-are-5-things-you-need-to-know>

για το 2015, παρόλο που οι ερωτηθέντες ήταν ανανεωμένοι κατά 60% , η κύρια αιτία για τη μετανάστευση αυτών των ανθρώπων ήταν και πάλι η αναξιοκρατία. (Χόνδρος, 2016)

Μια ακόμα αιτία για την διαρροή εγκεφάλων που αφορά την Ελλάδα, είναι ότι οι επιχειρήσεις δεν δημιουργούν ικανοποιητικό αριθμό θέσεων εργασίας, καθώς οι επενδύσεις τους τα τελευταία χρόνια περιορίζονται , με εξαίρεση ορισμένες λίγες τον αριθμό που συνεχίζουν να επενδύουν και να δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας. Προς αυτή τη κατεύθυνση συνέβαλε και η μετεγκατάσταση πολλών εταιριών σε διάφορες χώρες που έχουν χαμηλότερη φορολογία, καλύτερες υποδομές και γενικότερα ευνοϊκότερο επενδυτικό περιβάλλον. Ταυτόχρονα, τα ξένα κεφάλαια που εισρέουν στη χώρα την περίοδο της κρίσης και της ύφεσης είναι περιορισμένα και κατευθύνονται σε συγκεκριμένους κλάδους μόνο όπως είναι ο τουρισμός. (Τσιλιμγκρά, 2011)

1.4 Έκταση του φαινομένου σε παγκόσμιο επίπεδο

Όπως αναφέραμε, το φαινόμενο διαρροής εγκεφάλων σε παγκόσμιο επίπεδο δεν είναι νέο. Το 1972, περίπου το 6% των γιατρών σε παγκόσμιο επίπεδο εργαζόταν σε διαφορετικές από την χώρα καταγωγής του. Τα ¾ αυτών βρέθηκαν σε χώρες όπως οι ΗΠΑ., το Ηνωμένο Βασίλειο και ο Καναδάς, καθώς οι χώρες αυτές εμφάνιζαν οικονομικούς αλλά και γλωσσικούς δεσμούς με ασιατικές χώρες όπως η Ινδία, το Πακιστάν και η Σρι Λάνκα. (Ξένος, 2012)

Παγκοσμίως, μέχρι και την αλλαγή χιλιετίας, είκοσι εκατομμύρια εργαζόμενοι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, διέμεναν σε διαφορετικές χώρες που ήταν μέλη του ΟΟΣΑ, σε σχέση με αυτές που κατάγονταν. Μέσα σε μια δεκαετία, σε παγκόσμιο επίπεδο παρατηρήθηκε αύξηση της τάξεως του 63,7% στη μετανάστευση εργαζόμενων που ήταν απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ την ίδια χρονική περίοδο, η μετανάστευση εργατών παρουσίασε αύξηση μόλις κατά 14,4%. Άλλο ένα χαρακτηριστικό αυτό του φαινομένου είναι ότι η πλειοψηφία των εργαζόμενων που έχουν υψηλή εκπαίδευση προέρχεται από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, αποτελώντας ένα ποσοστό της τάξεως του 35% της συνολικής μετανάστευσης προς τις χώρες του ΟΟΣΑ. (Πιέρρος, 2017)

Σύμφωνα με τον (Docquier F., 2014) τα ποσοστά μετανάστευσης των εργαζομένων υψηλής εξειδίκευσης ξεπερνούν τα ποσοστά των εργαζομένων με χαμηλή εξειδίκευση σε όλες σχεδόν τις χώρες. Τα μεγαλύτερα ποσοστά διαρροής εγκεφάλων διαπιστώνονται σε μικρές και φτωχές χώρες στις τροπικές περιοχές κυρίως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Οι χώρες αυτές που πλήττονται περισσότερο από αυτό το φαινόμενο βλέπουν το 80% του δυναμικού με υψηλή

εξειδίκευση που κατέχουν να μεταναστεύει προς άλλες χώρες, Τέτοιες χώρες είναι η Αϊτή, η Τζαμάικα και μερικά μικρότερα κράτη. Ακόμη, 20 περίπου χώρες χάνουν μεταξύ του 1/3 και του 50% των αποφοίτων κολλεγίων, προς κάποια άλλη χώρα. Οι περισσότερες από τις χώρες αυτές βρίσκονται στην υποσαχάρια Αφρική, όπως είναι η Λιβερία, η Σιέρα Λεόνε, η Σομαλία ή στην Ασία, όπως είναι το Αφγανιστάν και η Καμπότζη.

Επίσης, το μέσο ποσοστό διαρροής εγκεφάλων για τις 45 λιγότερο αναπτυγμένες χώρες που έχουν πληθυσμό κάτω από ενάμιση εκατομμύριο, βρίσκεται στο 43%, εν αντιθέσει με το 7% που είναι το ποσοστό για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες στο σύνολο τους. Ακόμη, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι χώρες που έχουν μεσαία εισοδήματα, εμφανίζουν τους μεγαλύτερους μεταναστευτικούς δείκτες, είτε αυτοί αφορούν άτομο υψηλού μορφωτικού επιπέδου, είτε όχι. Τέλος, ένα ακόμη χαρακτηριστικό της διαρροής εγκεφάλων σε παγκόσμιο επίπεδο, είναι ότι αυξάνονται όσο αυξάνεται και το εκπαιδευτικό επίπεδο, ενώ αρνητικές συνέπειες εμφανίζουν για τις περιοχές όπου το ποσοστό τους ξεπερνά το 20%. (Ξένος, 2012)

Όπως αναφέρει ο (Λαμπριανίδης, 2011), το επιστημονικό προσωπικό από αναπτυσσόμενες και υπανάπτυκτες χώρες κατευθύνεται προς τις ΗΠΑ. Ενδεικτικό είναι ότι κατά την περίοδο 2007-2008, το ακαδημαϊκό προσωπικό που εργαζόταν στις ΗΠΑ και προερχόταν από διαφορετικές χώρες ξεπερνούσε τις 100.000. Αξίζει να αναφέρουμε και από ποιες χώρες προέρχονται αυτοί οι ακαδημαϊκοί, με τους περισσότερους να είναι από την Κίνα σε ποσοστό 22,4% και από την Ινδία, σε ποσοστό 9,4%. Οι άνθρωποι αυτοί αφού αποφοιτούν από τα πανεπιστήμια των ΗΠΑ μπορούν αποκτούν υψηλά ιστάμενες θέσεις και έτσι λειτουργούν ως συνδετικό κρίκο μεταξύ της των χωρών τους και των ΗΠΑ. Εκτός από τις ΗΠΑ και τον Καναδά, άλλες χώρες που είναι ελκυστικές για αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία, η Σουηδία, η Αγγλία, η Γερμανία, η Ελβετία καθώς και άλλες αναπτυγμένες χώρες.

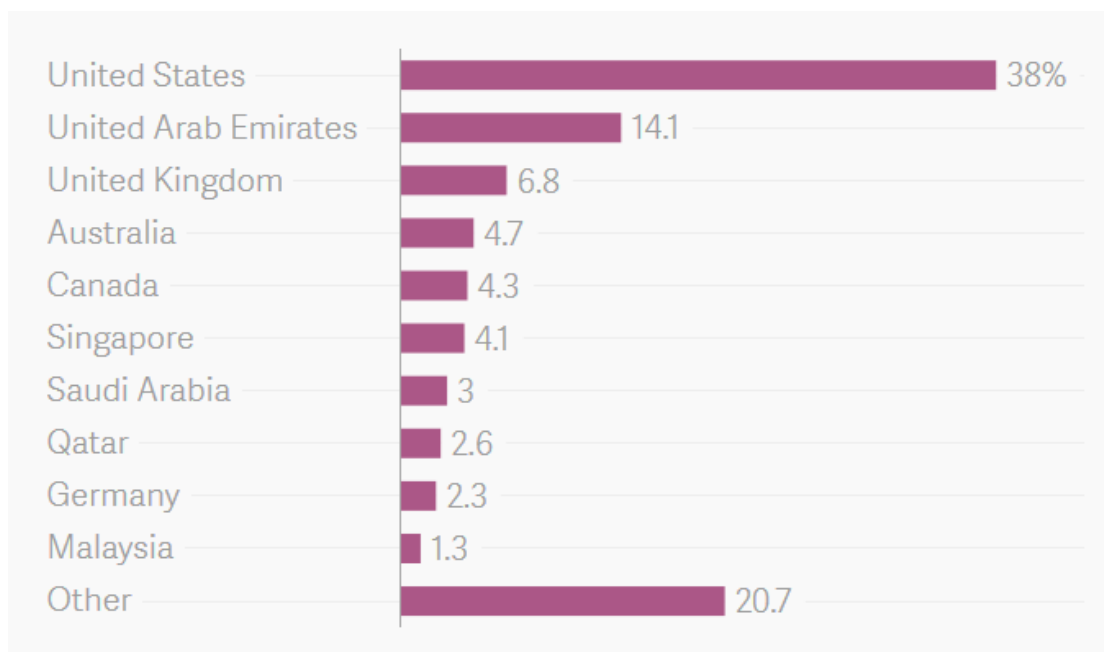
Πλήθος αναπτυσσόμενων χωρών αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα με την διαρροή εγκεφάλων, καθώς σημαντικό μέρος του μορφωμένου και υψηλής εξειδίκευσης ανθρώπινου δυναμικού εγκαταλείπουν τη χώρα τους προκειμένου να εργαστούν σε κάποια άλλη. Ένα παράδειγμα χώρας που αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα έντονα, είναι η Αιθιοπία. Παρόλο που παράγει σημαντικό αριθμό εξειδικευμένου προσωπικού ιδιαίτερα στον ιατρικό τομέα, οι ελκυστικότερες συνθήκες εργασίας στο εξωτερικό, αλλά και οι πολιτικές διώξεις που ασκούνται στη χώρα, οδηγούν σημαντικό κομμάτι αυτών να μεταναστεύσουν μετά την αποφοίτησή τους. Σύμφωνα με μελέτες που έχουν διενεργηθεί παλαιότερα, το 75% των ειδικευμένων επαγγελματιών της χώρας μεταναστεύει τα τελευταία χρόνια. Αυτό όμως έχει ως αποτέλεσμα, στην χώρα να μην υπάρχει μεγάλος αριθμός γιατρών, μηχανικών και επιστημόνων προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες που προκύπτουν.

Ένα άλλο παράδειγμα χώρας που βιώνει έντονα το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων είναι η Νιγηρία. Στη χώρα αυτή που θεωρείται αναπτυσσόμενη, οι μορφωμένοι νέοι που κατέχουν υψηλή εξειδίκευση, όπως είναι οι γιατροί και οι μηχανικοί, δεν βρίσκουν κάποιο κίνητρο, έτσι ώστε να μπορούν να παραμείνουν στη χώρα τους και έτσι κατευθύνονται προς τις ΗΠΑ και την Ευρώπη. Ενδεικτικό της τάσης αυτής είναι ότι σήμερα από τα δύο εκατομμύρια Νιγηριανούς που ζούνε στις ΗΠΑ, οι 20.000 είναι γιατροί και πάνω από 10.000 είναι ακαδημαϊκοί. (Writers, 2011)

Στην Ασία, η Ινδία και η Κίνα αντιμετωπίζουν και αυτές το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Unesco, 153.000 φοιτητές τον χρόνο φεύγουν από την Ινδία για να σπουδάσουν σε κάποια άλλη χώρα, ενώ σύμφωνα με τα δεδομένα που δίνει το Εθνικό Ίδρυμα Επιστημών, μόλις το 5,2% εξ αυτών επιστρέφει στην πατρίδα του. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια λαμβάνονται σημαντικές πρωτοβουλίες προκειμένου να αντιστραφεί αυτή η τάση, με την ανάπτυξη της τεχνολογίας να ενισχύει την τάση επιστροφής στην Ινδία για εργασία. (Φωτόπουλος, 2015)

Αναλύοντας τις παγκόσμιες τάσεις για την μετανάστευση μεταξύ των επαγγελματιών, το κοινωνικό δίκτυο LinkedIn, διαπίστωσε ότι η Ινδία το 2014, στο τέλος της χρονικά διέθετε 0,23% λιγότερους εργαζόμενους συγκριτικά με την αρχή του έτους. Αυτή η μεταβολή συνιστά τη μεγαλύτερη απώλεια που παρατηρήθηκε σε οποιαδήποτε από τις χώρες παρακολούθησης. Από τους Ινδούς αυτής της κατηγορίας που έφυγαν, σχεδόν οι μισοί κατάφεραν και βρήκαν εργασία σε εταιρείες τεχνολογίας στο εξωτερικό, με τους περισσότερους να καταλήγουν στις ΗΠΑ. Το διάγραμμα 2, αποτυπώνει τις σημαντικότερες τάσεις στην προτίμηση των Ινδών επιστημόνων που αποφάσισαν να φύγουν από τη χώρα τους. (Truong, 2015)

Διάγραμμα 5: Χώρες προτιμήσεις Ινδών επιστημόνων 2014 ²

1.5 Το brain-drain στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων, έγινε πιο ορατό στην Ευρώπη μετά την περίοδο 2007-2008, καθώς τότε ξεκίνησε να αναπτύσσεται η οικονομική κρίση στις χώρες της νότιας Ευρώπης, όπως είναι η Ελλάδα, η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία. Επιπρόσθετα, η είσοδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, οδήγησε εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό από τις δύο αυτές χώρες προς τις υπόλοιπες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι ευρωπαϊκές χώρες που σήμερα έρχονται πιο έντονα αντιμέτωπες με το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων, είναι κυρίως οι χώρες του νότου, κυρίως λόγω της των υψηλών ποσοστών ανεργίας. (Λαμπιανίδης, 2014)

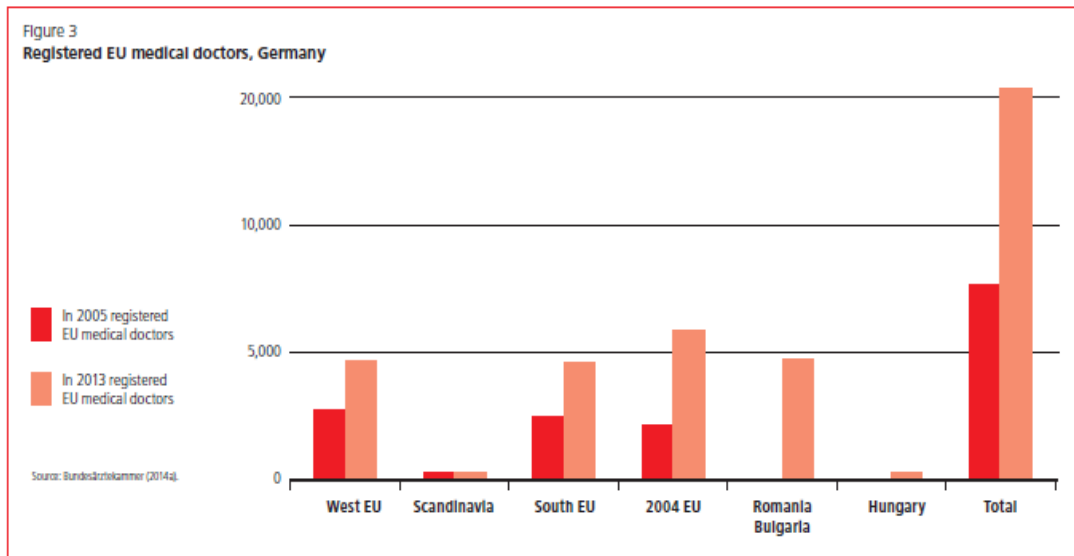
Στην Γερμανία, την περίοδο 2006-2010, η δεύτερη πιο μεγάλη ομάδων μεταναστών ήταν οι μάνατζερ και οι ανώτεροι υπάλληλοι, ενώ κλάδοι που ενισχύθηκαν επίσης, ήταν οι επαγγελματίες της εκπαίδευσης, κλάδος της κοινωνικής πρόνοιας, οι μηχανικοί, οι κοινωνικοί επιστήμονες, οι

² Πηγή: <https://qz.com/476642/this-country-had-the-worlds-worst-brain-drain-last-year-according-to-linkedin/>

καλλιτέχνες καθώς και οι δημοσιογράφοι. Επίσης, στην Γερμανία, παρατηρήθηκε αύξηση των νέων που έρχονταν για σπουδές, και έτσι από 14.100 το 2007, έφτασαν σε 16.837 το 2009 και σε 21.324 το 2010 με διαρκώς αυξητική τάση. Αξιοσημείωτο, ήταν το 2011 η τρίτη και η τέταρτη πολυπληθέστερη ομάδα φοιτητών που κατευθύνθηκε στη Γερμανία προκειμένου να σπουδάσει στα γερμανικά πανεπιστήμια ήταν οι Βούλγαροι και οι Πολωνοί φοιτητές, ενώ ακολουθούσαν οι φοιτητές από την Ισπανία, την Ιταλία, και την Ρουμανία. Μεταξύ των κρατών της ανατολικής Ευρώπης, αυτά που πλήγονται περισσότερο από την διαρροή κεφαλαίων είναι η Ρουμανία και η Πολωνία. (Nedeljkovic, 2014)

Στην Γερμανία, που αποτελεί τα τελευταία χρόνια χώρα υποδοχής ανθρώπινου δυναμικού υψηλής εξειδίκευσης, το 2013 υπήρχαν περίπου 20.000 γιατροί που δεν είχαν γερμανική ιθαγένεια, ενώ αυτός ο αριθμός αποτελεί μόνο το 4,3% των συνολικών γιατρών που είναι εγγεγραμμένοι στη Γερμανία. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε, ότι ο αριθμός αυτός αυξήθηκε κατά 170% συγκριτικά με το 2005. Η σημαντικότερη αύξηση των γιατρών προέρχεται από τα κράτη που εισήλθαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2004 και το 2007. Αυτό που διαπιστώνουμε είναι ότι η Γερμανία κατάφερε να προσελκύσει γιατρούς που δεν ήταν Γερμανοί, από τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ε.Ε. Βέβαια και η Γερμανία, εμφάνισε μια εκροή γιατρών, η οποία ωστόσο τα τελευταία χρόνια βρίσκεται σε σταθερό ρυθμό και για το 2013 ήταν περίπου 1.900 γιατροί που εγκατέλειψαν τη Γερμανία για χώρες όπως ήταν Ελβετία, η Αυστρία αλλά και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Το διάγραμμα 3 αποτυπώνει τη περιοχές προέλευσης των μη γερμανών γιατρών συγκρίνοντας το 2005 με το 2013. Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε εύκολα, έχει αυξηθεί η ροή αυτών των ανθρώπων από όλες τις περιοχές της Ευρώπης, με εξαίρεση την Σκανδιναβία, ενώ σημαντικός αριθμός ιατρών προέρχεται από τη Ρουμανία και την Βουλγαρία, που είναι μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το 2007. (Φωτόπουλος, 2015)

Διάγραμμα 6: Προέλευση μη γερμανών γιατρών (2005 και 2013)³

1.6 Διαρροή επιστημονικού προσωπικού & επιπτώσεις

Η διαρκής μετανάστευση επιστημονικού δυναμικού παρουσιάζει θετικές και αρνητικές επιπτώσεις, τόσο για την χώρα υποδοχής, όσο και για την χώρα αποστολής.

Σύμφωνα με τον (Λαμπριανίδης, 2011), η διαρροή εγκεφάλων μπορεί να ενταχθεί σε ένα πιο διευρυμένο ζήτημα που σχετίζεται με τη μετανάστευση από τις αναπτυσσόμενες ή λιγότερο αναπτυγμένες χώρες προς τις αναπτυγμένες χώρες. Ωστόσο, δεν είναι μια συνηθισμένη μετακίνηση ανθρώπων, αλλά αφορά το πιο εκπαιδευμένο κομμάτι της κοινωνίας που εμφανίζει υψηλά προσόντα, τα οποία αναγνωρίζονται σε διεθνές επίπεδο. Παράλληλα, για την απόκτηση αυτών των προσόντων από τους εργαζομένους, έχουν επενδυθεί σημαντικά ποσά από το κράτος προκειμένου να σπουδάσουν και να εκπαιδευτούν. Επομένως, χάνονται σημαντικά κεφάλαια που έχουν επενδυθεί, αλλά χάνεται και ανθρώπινο κεφάλαιο το οποίο θα βοηθούσε στην περαιτέρω ανάπτυξη της κοινωνίας, ενώ παράλληλα διευρύνεται και το χάσμα που υπάρχει μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων κοινωνιών. Για παράδειγμα, με τη μετανάστευση ενός ιατρού, η χώρα αφενός χάνει τουλάχιστον για κάποιο χρονικό διάστημα τα τεράστια ποσά που επένδυσε προκειμένου να εκπαιδεύσει και να καταρτίσει τον ιατρό, ενώ παράλληλα χάνει η κοινωνία ένα

³ Πηγή: FRIEDRICH EBERT STIFTUNG . (2015). *Brain Drain-Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis* . FRIEDRICH EBERT STIFTUNG .

πολύτιμο μέλος της το οποίο θα μπορούσε να ζήσει εδώ, να παράξει και να προσφέρει ευρύτερα στο κοινωνικό σύνολο.

Από την άλλη μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει και θετική πλευρά του φαινομένου διαρροής εγκεφάλων, καθώς το ανθρώπινο δυναμικό που αποφασίζει να μεταναστεύσει, έχει σημαντικές ευκαιρίες να εκπαιδευτεί περαιτέρω, να επανακαταρτιστεί ίσως σε μια χώρα με καλύτερες δομές και σε ένα πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον εργασίας. Έτσι, αν αποφασίσει να επιστρέψει στην χώρα προέλευσης, έχει τη δυνατότητα να μεταφέρει τις γνώσεις που αποκόμισε, τις εμπειρίες του, καθώς και να διατηρήσει τις γνωριμίες που έκανε στην χώρα όπου ζούσε. Αυτό μπορεί να επιδράσει θετικά τόσο για τον ίδιο, καθώς θα βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση συγκριτικά με τον ανταγωνισμό, αλλά και για την χώρα και την οικονομία καθώς μπορεί να υιοθετήσει κάποια καινοτόμο πρακτική ή μια επιτυχημένη μέθοδο πάνω στη δουλειά του. Για παράδειγμα, ένας γιατρός που είναι στις Η.Π.Α. και επιστρέψει πίσω στη χώρα του, μπορεί να υιοθετήσει μια καινοτόμο χειρουργική μέθοδο, που δεν είναι και τόσο αναπτυγμένη έως τώρα. Επομένως, κερδίζει ο ίδιος στην δουλειά του, αλλά κερδίζει και η κοινωνία που απολαμβάνει μια υπηρεσία που μέχρι πρότινος δεν είχε πρόσβαση. Ακόμη, ως θετική συνεισφορά του φαινομένου διαρροής εγκεφάλων μπορούν να χαρακτηριστούν τα εμβάσματα που μπορεί να στέλνει κάποιος εργαζόμενος στην οικογένεια του ακόμα και με την ευρύτερη έννοια, ενώ μπορεί όταν αποφασίσει να επαναπατριστεί να μεταφέρει μαζί του στην χώρα προέλευσης χρήματα που διατηρούσε στην χώρα κατοικίας του. (Πιέρρος, 2017)

Σύμφωνα με τους (Docquier & Rapoport, 2012) η διαρροή εγκεφάλων επιδρά με τους ακόλουθους τρόπους:

- Μέσω της αποστολής εμβασμάτων επηρεάζει την οικονομία.
- Δημιουργείται ανθρώπινο κεφάλαιο.
- Το δίκτυο των ανθρώπων που βρίσκονται σε διαφορετικές χώρες από τη πατρίδα τους, μπορεί να λειτουργήσει ως θετικό στοιχείο για το εμπόριο.
- Επηρεάζονται οι Άμεσες Ξένες Επενδύσεις (ΑΞΕ)
- Επηρεάζονται τα άτομα που μεταναστεύουν από τους θεσμούς της χώρας αποστολής .

Για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες οι συνέπειες του φαινομένου διαρροής εγκεφάλων είναι ιδιαίτερα έντονες. Σύμφωνα με το Αφρικανικό Ίδρυμα Ανάπτυξης Ικανότητας, οι αφρικανικές χώρες, κάθε χρόνο χάνουν περίπου 20.000 εξειδικευμένο προσωπικό προς τις αναπτυγμένες χώρες. Ουσιαστικά, αυτό μεταφράζεται, ότι κάθε χρόνο υπάρχουν 20.000 λιγότεροι άνθρωποι στην Αφρική, προκειμένου να καταφέρουν να παράσχουν βασικές δημόσιες υπηρεσίες, να

ενισχύσουν την οικονομική ανάπτυξη, καθώς επίσης και να συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός δημοκρατικότερου περιβάλλοντος.

Ωστόσο, όπως είδαμε όπως μπορεί να υπάρξουν θετικά του φαινομένου για τις άλλες χώρες, το ίδιο ισχύει και για τις αναπτυσσόμενες χώρες. Για παράδειγμα, κάποιο από αυτούς που μετακινούνται από μια αναπτυσσόμενη χώρα προς μια αναπτυγμένη, μπορεί να έχουν λάβει εκπαίδευση αλλού από τη χώρα υποδοχής ή με ιδιωτικούς πόρους. Με το να μένουν μακριά αυτοί οι άνθρωποι αυτοί οι άνθρωποι από τη χώρα που επιθυμούν, ενδέχεται να λειτουργήσει αρνητικά για τη χώρα καταγωγής τους, καθώς δεν θα μπορούν να εκπληρώσουν το σκοπό τους. Επιπλέον, σε αυτές τις χώρες όσοι αποχωρούν, είτε άνεργοι είτε είναι υποαπασχολούμενοι, επομένως μπορεί η φυγή τους να μην έχει τεράστια απώλεια για την χώρα. Ένα παράδειγμα, αποτελεί η κυβέρνηση των Φιλιππίνων, που αναπτύσσει και υποστηρίζει προσωρινά προγράμματα εργασίας με σύμβαση, στο εξωτερικό που απευθύνονται σε ειδικευμένο προσωπικό.

Επίσης, σε μερικές άλλες περιπτώσεις η αποχώρηση εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού προς κάποια χώρα, μπορεί να αντισταθμιστεί από την άφιξη ειδικευμένου προσωπικού από κάποια άλλη χώρα. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, ένα τέτοιο συνηθισμένο φαινόμενο γίνεται με τους γιατρούς της Νότιας Αφρικής, που μεταναστεύουν προς τις αναπτυγμένες χώρες, αλλά στη θέση τους έρχονται γιατροί από την Κούβα. Ακόμη, σε πολλές φτωχές χώρες, η προοπτική μετανάστευσης μπορεί να δώσει περισσότερα κίνητρα στον ντόπιο πληθυσμό, προκειμένου να αποκτήσει περισσότερα εκπαιδευτικά προσόντα και να αναπτύξει δεξιότητες. Μάλιστα όταν το εγχώριο κέρδος που προκύπτει είναι μεγαλύτερο από τη διαρροή εγκεφάλων, τότε συνολικά το φαινόμενο αυτό αφήνει θετικό αντίκτυπο για την χώρα. (Σαλασίδη, 2017)

Από το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων μπορούμε να πούμε ότι οι χώρες υποδοχής, που είναι συνήθως αναπτυγμένες, βγαίνουν κερδισμένες, ενώ οι χώρες υποδοχής σε κάποιο βαθμό ζημιώνονται. Ενδεικτικό είναι ότι οι ΗΠΑ, είχα σημαντικά οφέλη κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ενώ η βόρεια και κεντρική Ευρώπη, όπως και η Ιαπωνία, ωφελήθηκαν στα τέλη του 20^{ου} αιώνα. (Λαμπριανίδης, 2011)

Κεφάλαιο 2: Η διαρροή εγκεφάλων στην Ελλάδα

2.1 Επισκόπηση του φαινομένου ιστορικά

Παρόλο που το brain-drain ως έννοια όπως είδαμε εμφανίστηκε πρόσφατα στη βιβλιογραφία, ως φαινόμενο δεν θα λέγαμε ότι είναι και τόσο πρόσφατο. Μια πρώτη εμφάνιση του φαινομένου βλέπουμε μεταπολεμικά, ιδιαιτέρως στην δεκαετία του 1950. Οι πρώτοι απόφοιτοι ελληνικών πανεπιστημίων που κατέφυγαν στο εξωτερικό σε μεγάλο βαθμό προέρχονταν από τις πολυτεχνικές σχολές. Τις επόμενες δεκαετίες ακολούθησαν κύματα διαρροής εγκεφάλων προς μεγάλες πόλεις της Ευρώπης και της Β. Αμερικής. (Λαμπρινίδης, 2011)

Την πενταετία 1960 – 1965 περίπου 35% των πτυχιούχων μηχανικών και το 25% των αποφοίτων ιατρικής μετεγκαταστάθηκαν μόνιμα στο εξωτερικό. Μεταξύ 1970 – 2000 παρατηρείται υποχώρηση του φαινομένου, πιθανώς λόγω των πολιτικών αλλαγών στη χώρα, κυρίως την περίοδο της μεταπολίτευσης. (Λαμπρινίδης, 2011)

Πιο πρόσφατα, στη δεκαετία 1998 – 2007 περί τους 550.000 Έλληνες επιστήμονες υψηλής εξειδίκευσης κατέφυγαν στο εξωτερικό λόγω αδυναμίας απορρόφησής τους από την εγχώρια αγορά εργασίας. (Ρομπόλης, 2015)

Από το 2008 λόγω παγκοσμίων οικονομικών εξελίξεων η χώρα μας μπήκε σε μια περίοδο οικονομικής ύφεσης με συνέπεια τη δημιουργία μεγάλου κύματος φυγής. Το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό κλίμα διαμόρφωσαν τα πλαίσια ώστε υψηλά καταρτισμένο προσωπικό (κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων) να είναι ίσως η πιο πληγείσα ομάδα.

2.2 Οικονομική κρίση στην Ελλάδα- αξιοσημείωτα δεδομένα

2.2.1 Οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα

Οι οικονομικές δυσκολίες μετά την σύσταση του ελληνικού κράτους υπήρξαν αρκετές, πολλές φορές βρέθηκε στα πρόθυρα χρεοκοπίας και οικονομικής κατάρρευσης. Σε τέτοιο σημείο μάλιστα ώστε η Ελλάδα να κηρύξει πτώχευση τέσσερις φορές μέσα σε έναν αιώνα περίπου.

Οι ιστορίες του χρέους σύμφωνα με τον Σιώτο (2017) ξεκινούν με την πρώτη πτώχευση του 1827 που ανακήρυξε ο Ι. Καποδίστριας. Κύριος λόγος υπήρξαν τα δάνεια ανεξαρτησίας. Από αυτά, μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό χρησιμοποιήθηκε από το ελληνικό κράτος καθώς το μεγαλύτερο μέρος κατέληξε σε τράπεζες και μεσάζοντες.

Η έλευση της Βασιλείας του Όθωνα οδήγησε στην λήψη επιπρόσθετων υπέρογκων δανείων, τα οποία οδήγησαν στη δεύτερη στάση πληρωμών. Η χρεοκοπία αυτή δημιούργησε την ανάγκη για αυστηρό διεθνή έλεγχο που περιλάμβανε περικοπές δαπανών.

Σε μία προσπάθεια εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους, ο Χαρίλαος Τρικούπης δανείστηκε μεγάλα ποσά με σκοπό την ενίσχυση της παραγωγικής και οικονομικής κατάστασης της χώρας. Η επεκτατική φιλοσοφία της «Μεγάλης Ιδέας» δημιούργησε την ανάγκη για οικονομικές επενδύσεις στην ανασυγκρότηση του στρατού και του ναυτικού στόλου. Σαν αποτέλεσμα, το 1893 ανακηρύχθηκε η τρίτη πτώχευση.

Η μεγάλη διεθνής οικονομική κρίσης που ξεκίνησε με το κραχ του 1929 στην Αμερική δεν μπορούσε να μην επηρεάσει και την Ελλάδα. Συγκεκριμένα η μείωση των εξαγωγών, αλλά κυρίως η μείωση των εμβασμάτων από τους πρώτους οικονομικούς μετανάστες στις ΗΠΑ έφεραν την πτώχευση το 1932 υπό την πρωθυπουργία του Ελευθέριου Βενιζέλου.

2.2.2 Η οικονομική κρίση του 2008 και τα Προγράμματα Προσαρμογής (Μνημόνια)

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ESM), το χρονοδιάγραμμα των τριών Μνημονίων διαμορφώνεται ως εξής:

	ΓΕΓΟΝΟΣ
Οκτώβριος 2009	Τα στοιχεία των δημοσίων λογαριασμών σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος ήταν ανακριβή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το τελευταία δημοσιοποιημένο δημοσιονομικό έλλειμα του έτους 2009 (3,7% επι του ΑΕΠ), αντί του πραγματικού 15,1%.
Απρίλιος 2010	Το κόστος δανεισμού της Ελλάδας εκτινάσσεται σε μη βιώσιμα επίπεδα.
2 Μαΐου 2010	Εγκρίνεται 3ετές πρόγραμμα οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα από τα κράτη της Ευρωζώνης και το ΔΝΤ.
13 Μαρτίου 2012	Οριστικοποιείται το δεύτερο Πρόγραμμα Προσαρμογής το οποίο χρηματοδοτείται από τον ESM και το ΔΝΤ.
Μάρτιος 2012	Αναδιάρθρωση του ιδιωτικού χρέους, γνωστό και ως «κούρεμα» με αποτέλεσμα το χρέος να μειωθεί κατά 107 δις. Ευρώ.
27 Νοεμβρίου 2012	Το Eurogroup συμφωνεί μια σειρά μέτρων για ελάφρυνση του χρέους.
10 Απριλίου 2014	Επιστροφή στις αγορές με έκδοση 5ετους ομολόγου αξίας 3 δισ. ευρώ.
30 Ιουνίου 2015	Λήγει το δεύτερο πρόγραμμα οικονομικής βοήθειας.
17 Ιουλίου 2015	Ο ESM εγκρίνει την εκ νέου παροχή βοήθειας και ξεκινούν οι διαπραγματεύσεις.
19 Αυγούστου 2015	Ο ESM εγκρίνει το τρίτο Μνημόνιο.
25 Ιουλίου 2017	Επιστροφή στις αγορές με έκδοση 5ετους ομολόγου αξίας 3 δισ. ευρώ.
22 Ιουνίου 2018	Το Eurogroup επιβεβαιώνει την υλοποίηση όλων των προ απαιτούμενων της τελευταίας αξιολόγησης και επικυρώνει τα μεσοπρόθεσμα μέτρα ελάφρυνσης του χρέους.
20 Αυγούστου 2018	Ολοκληρώνεται το τρίτο Μνημόνιο.

Πίνακας 1. Ιστορίες χρέους στην Ελλάδα

Όπως ήδη αναφέρθηκε το 2010 υπογράφηκε το πρώτο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής πενταετούς διάρκειας. Στόχος ήταν η κάλυψη των δημοσιονομικών αναγκών μέσα στην επόμενη

τριετία, και η έξοδος στις αγορές το 2012. Επίσης ο περιορισμός των δημοσιονομικών ελλειμάτων και η δημιουργία πλεονάσματος αναφέρονταν ως στόχοι (European Commission, 2010).

Με τους ίδιους περίπου στόχους, το 2012 ελληνικό κράτος και δανειστές ήρθαν σε συμφωνία και υπεγράφη το δεύτερο κατά σειρά Μνημόνιο. Κύριο αποτέλεσμα είχε το «κούρεμα» των ιδιωτικών δανείων. Επιπροσθέτως ψηφίστηκε πολυνομοσχέδιο ως Μεσοπρόθεσμο Πρόγραμμα Δημοσιονομικής Προσαρμογής για την περίοδο 2013-2016 (European Commission, 2012).

Μετά από πολιτικές εξελίξεις και αδιέξοδων διαπραγματεύσεων με τους δανειστές, δημιουργήθηκε κλίμα αβεβαιότητας για την ελληνική οικονομία και πρόβλημα ρευστότητας. Αυτό δημιούργησε την ανάγκη για υπογραφή νέας Δανειακής Σύμβασης, με στόχο την ανακεφαλαίωση των τραπεζών, και του τρίτου Προγράμματος Προσαρμογής. Επιμέρους στόχοι αυτού αποτέλεσαν (European Commission 2015):

1. Η επίτευξη πρωτογενούς πλεονάσματος,
2. Η διασφάλιση της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας,
3. Η ανάπτυξη, ανταγωνιστικότητα και οι επενδύσεις μέσω μεταρρυθμίσεων,
4. Η μεταρρύθμιση του κράτους και της Δημόσιας Διοίκησης μέσω της καταπολέμησης της διαφθοράς.

2.3 Οι τάσεις της απασχόλησης στα χρόνια της κρίσης-οι κλάδοι που επηρεάστηκαν

Η οικονομική κρίση επηρέασε καθοριστικά τα επίπεδα και χαρακτηριστικά της απασχόλησης στο σύνολο των κλάδων της ανθρώπινης δραστηριοποίησης.

Εκ των κλάδων που βρέθηκαν από την αρχή στο επίκεντρο της κρίσης ήταν το εμπόριο. Η συνεχιζόμενη ύφεση στην αγορά επηρέασε αρνητικά τους εμπόρους που σε υψηλό ποσοστό αναγκάστηκαν να κλείσουν έως και τις επιχειρήσεις τους. Πέντε βασικά πεδία που το σύνολο των εμπορικών συλλόγων και οργανισμών έθεσαν ως βασικές προτεραιότητες για την υποστήριξη τους από το κράτος ήταν (IN.EM.Y., 2012):

- 1) δίκαιη φορολογία
- 2) στήριξη και χρηματοδότηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων
- 3) πάταξη του παραεμπορίου
- 4) ρυθμίσεις για την προστασία των ‘‘κρίσεων’’ που διαμορφώνονται στο εσωτερικό περιβάλλον των μικρομεσαίων επιχειρήσεων
- 5) ρυθμίσεις ληξιπρόθεσμων οφειλών σε ασφαλιστικούς φορείς

Βέβαια πολύ σημαντική ήταν η κρίση και στις αγορές αγαθών με κύρια τα ακόλουθα χαρακτηριστικά (Κότιος, 2010):

1. ραγδαία αύξηση κύριων α' υλών με ανελαστική ζήτηση λόγω ποικίλων αιτιών (πολιτικών, οικονομικών κ.α.)
2. αύξηση τιμών στις χώρες απ' όπου πραγματοποιούνταν εισαγωγές και αντίστοιχη μεταφορά εισοδημάτων προς τις χώρες απ' όπου γίνονταν εξαγωγές
3. στις χώρες εισαγωγής διαμορφώνονται υψηλότερες τιμές και καταλήγουν να είναι φτωχότερες τελικά λόγω της μεταφοράς ενός ποσοστού του ΑΕΠ τους
4. κίνδυνος στασιμοπληθωρισμού ειδικά στις χώρες εισαγωγής

Οι βασικότερες επιπτώσεις που ορίζονται στις ξένες άμεσες επενδύσεις είναι:

α) πτώση των διεθνών επενδύσεων

β) επιπτώσεις σε επί μέρους χώρες και ΑΞΕ

Αναφορικά με τον κλάδο του εμπορίου, το έτος 2012 έφτασε να χάσει 93.500 θέσεις εργασίας, με εναπομείναντες απασχολούμενους περίπου 673.400, ποσοστό που αντιστοιχεί στο 18% της συνολικής απασχόλησης στη χώρα και το 23% περίπου της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Η τελευταία φορά που ο αριθμός των απασχολουμένων στο εμπόριο ήταν κάτω από 700.000 ήταν το έτος 1999 (IN.EM.Y., 2012).

Για το 2011, τα ίδια κεφάλαια των ΕΠΕ και ΑΕ σημείωσαν πτώση της τάξης του 14% και 16% αντίστοιχα. Χαρακτηριστικό είναι πως οι 8 στις 10 ΑτΕ, ΕΕ και ΟΕ κατέγραψαν σημαντική μείωση της ρευστότητας τους. Επίσης οι 5 στις 10 ΑΕ και ΕΠΕ οδηγήθηκαν σε μείωση των απασχολουμένων τους, ενώ οι 8 στις 10 ΑτΕ, ΕΕ και ΟΕ έμειναν στάσιμες. (IN.EM.Y., 2012).

Η επικρατούσα οικονομική κρίση έπληξε και τους Έλληνες Εισαγωγείς, που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν προβλήματα λειτουργίας και επιβίωσης. Το γεγονός πως οι Εταιρείες Ασφάλισης Εξαγωγικών Προϊόντων των υπολοίπων χωρών της Ε.Ε., έπαψαν την ασφάλιση εξαγωγικών πιστώσεων προς την Ελλάδα, ανάγκασε τους Έλληνες εισαγωγείς να καλούνται να προκαταβάλουν χρηματικά ποσά προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι εισαγωγές.

Οι αρνητικές επιπτώσεις στο διεθνές εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών, έφερε αντίστοιχες αρνητικές επιπτώσεις και στον κλάδο του τουρισμού, την ελληνική και διεθνή ναυτιλία και τον τριτογενή φυσικά τομέα (Μαλλιαρόπουλος, 2009).

Καθοριστικά επηρεάστηκε η απασχόληση και στον αγροτικό τομέα και γενικότερα στον πρωτογενή κλάδο. Η χαμηλή ανταγωνιστικότητα των παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών, τα χαμηλά ποσοστά των εξαγωγών, τα αντίστοιχα χαμηλά ποσοστά κέρδους συγκριτικά με των άλλων τομέων δραστηριοποίησης, ακόμη και το δυσμενές επιχειρηματικό περιβάλλον είναι ορισμένες μόνο παράμετροι των προβλημάτων.

Ειδικότερα στην Ελλάδα, η συνεισφορά του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ της χώρας ακολουθεί αναμφίβολα πτωτική πορεία τα τελευταία χρόνια, μεγαλύτερη από την αντίστοιχη άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Ανάλογη πτωτική πορεία ακολουθεί και η εξαγωγή των κύριων εξαγωγίμων ελληνικών προϊόντων, όπως τα γαλακτοκομικά. Αντίθετα αυξάνονται συνεχώς οι εισαγωγές αγροτικών προϊόντων στη χώρα, ενώ το εμπορικό ισοζύγιο των αγροτικών προϊόντων εμφανίζει έλλειμμα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια θέσεων εργασίας.

Εν μέσω οικονομικής κρίσης για τα ελληνικά προϊόντα δε δημιουργήθηκαν ευκαιρίες ώστε να εισέλθουν δυναμικά στην ευρωπαϊκή και διεθνή αγορά και να αναδείξουν την φυσική τους ποιότητα. Η υψηλή πτώση της αγροτικής παραγωγής, αλλά και η πτώση της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα ήταν σημαντικά ζητήματα.

Ορισμένοι βέβαιοι κύριοι παράγοντες που επέδρασαν συνδυαστικά αρνητικά στην εξέλιξη του αγροτικού τομέα από την αρχή της οικονομικής κρίσης έως και σήμερα ήταν:

- το μικρό μέγεθος και η μορφή των εκμεταλλεύσεων
- ο χαμηλός ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας
- οι οργανωτικές αδυναμίες των αγροτών
- η έλλειψη συγκεκριμένων επιχειρηματικών σχεδίων
- η μη αξιοποίηση των συμβολαίων παραγωγής
- η αδυναμία αναπροσαρμογής των καλλιεργειών

Λίγο διαφορετικά είναι όμως τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης στον τριτογενή τομέα. Σύμφωνα με σχετική έκθεση της Alpha Bank τον Ιούνιο του 2015, το παρόν διάστημα της οικονομικής κρίσης καταγράφηκε μια αύξηση της συμβολής του τριτογενούς τομέα στην ελληνική οικονομία από 81,5% που ήταν το 2010 σε 82,8% το 2015. Κατά μεγάλο ποσοστό αυτό οφείλεται στον κλάδο του τουρισμού και λιγότερο στους κλάδους του χονδρικού και λιανικού εμπορίου και των μεταφορών. Αξίζει να σημειωθεί πως ο συνολικός κλάδος τουρισμός-εμπόριο-μεταφορές συνεισέφερε το 2014 περίπου 26,0%, όταν το 2010 η συνεισφορά αυτή κυμαινόταν στο 24,3%. Για τον υπόλοιπο τομέα το επίπεδο συμμετοχής δεν υπέστη μεταβολή (57%).

Βάσει της ίδιας έκθεσης το α' τρίμηνο του 2015, η προστιθέμενη αξία στον κλάδο των Υπηρεσιών είχε πτώση περίπου 1,1% (τρέχουσες τιμές), ενώ υψηλότερη ήταν η πτώση το α' τρίμηνο 2014. Έτσι διαμορφώθηκε η ποσοστιαία συμμετοχή του επί της ολικής προστιθέμενης αξίας στο 82,8%, όταν το 2014 ήταν αντίστοιχα στο 82,6%. Σημαντική ήταν και η αύξηση της συμμετοχής της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα, καθώς έφτασε στο 71,5% το 2014, όταν το 2010 ήταν στο 68% (Alpha Bank, 2015).

2.3.1 Η εξέλιξη της κατάστασης των Ασφαλιστικών Ταμείων στην Ελλάδα

Αναμφίβολα, διαχρονικά οι εισφορές των εργαζομένων κινήθηκαν αυξητικά δυσανάλογα με την αντίστοιχη παροχή υπηρεσιών. Σύμφωνα με στοιχεία της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Προσωπικού Οργανισμών Κοινωνικής Πολιτικής, τα βασικά χαρακτηριστικά του ασφαλιστικού συστήματος παραθέτονται στον πίνακα 5.

Η υφιστάμενη παρατεταμένη οικονομική κρίση και η σχέση της κοινωνικής ασφάλισης με το κοινωνικό κράτος επέδρασαν αρνητικά στην οικονομική βιωσιμότητα του συστήματος. Τα κυριότερα προβλήματα που συνδέονται με τη χρηματοδότηση των ταμείων είναι:

- 1) εισφοροδιαφυγή, οφειλόμενες βεβαιωμένες εισφορές
- 2) ανασφάλιστη εργασία
- 3) μείωση της πραγματικής αξίας των μισθών
- 4) συνεχείς ρυθμίσεις οφειλόμενων εισφορών
- 5) χρηματοδότηση από τις κρατικές εισφορές

Απώλεια εισφορών από μειώσεις μισθών και ανεργία	€ 10,5 δισ.
Οφειλές του κράτους από το 1993	€ 12,0 δισ.
Κούρεμα ομολόγων	€ 13,0 δισ.
Περικοπή κοινωνικών παροχών	€ 1,3 δισ.
Μείωση εργοδοτικών εισφορών	€ 1,0 δισ.
Εισφοροδιαφυγή και ευέλικτες μορφές εργασίας	€ 8,5 δισ.
Βεβαιωμένες οφειλές	€ 8,0 δισ.
Μείωση κρατικής χρηματοδότησης	€ 2,5 δισ.
Συντάξεις που εκκρεμούν	€ 3,0 δισ.

Πηγή: Πανελλήνια Ομοσπονδία Προσωπικού Οργανισμών Κοινωνικής Πολιτικής

Πίνακας 5. Βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού ασφαλιστικού συστήματος
(Πηγή: Πανελλήνια Ομοσπονδία Προσωπικού Οργανισμών Κοινωνικής Πολιτικής)

Βάσει της ετήσιας έκθεσης του ΙΝΕ – ΓΣΕΕ, τα αποθεματικά των ταμείων κυρίως το εξεταζόμενο διάστημα της οικονομικής κρίσης μειώθηκαν σε 4,5 δισ. ευρώ το 2013 από 26 δισ. ευρώ το 2009. Σύμφωνα επίσης με τον διοικητή του ΙΚΑ Ροβέρτο Σπυρόπουλο, «περίπου 300 επιχειρήσεις έχουν οφειλές στο ταμείο 8,3 δισ. ευρώ, 7,4 δισ. ευρώ είναι οι ληξιπρόθεσμες οφειλές

στο ΟΑΕΕ, 0,8 δις ευρώ στο ΕΤΑΑ και 0,3 δις ευρώ στον ΟΓΑ». Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν και εκατοντάδες χιλιάδες εργαζόμενοι που εργαζονται ως αυτοαπασχολούμενοι, μη ασφαλιζόμενοι (Ρομπόλης, 2015).

Σημαντικές είναι οι απώλειες στις εισφορές εξαιτίας του μεγέθους των απολύσεων και των μειώσεων των αποδοχών σε μισθούς και συντάξεις. Βάσει σχετικής τριμηνιαίας έκθεσης του Γραφείου προϋπολογισμού της Βουλής, η απώλεια αυτή είναι 10,5 δις. ευρώ. Γενικά οι πολιτικές των τελευταίων ετών (με καθοριστικές παρεμβάσεις της Τρόικας), οδήγησαν σε αύξηση των ορίων ηλικίας στα 65, μείωση των συντάξεων, καθυστέρηση της καταβολής των συντάξεων, περικοπές στα εφάπαξ και φυσικά αύξηση των ανασφάλιστων ανέργων του ΟΑΕΔ (Ρομπόλης, 2015).

Σύμφωνα με τον πρώην επιστημονικό διευθυντή του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ Σάββα Ρομπόλη, είχε υπολογιστεί σημαντικό έλλειμμα 3,7 δις. ευρώ για την πληρωμή κύριων και επικουρικών συντάξεων ως το 2016 και παράλληλα αύξηση των νέων ανέργων έως και 100.000. Υπολογιζόταν πως στο τέλος του 2016 η ανεργία θα φτάσει το 28%. Ταυτόχρονα, ως προς τα ασφαλιστικά ταμεία, κρίνεται σημαντικό ζήτημα η μακροχρόνια βιωσιμότητα του Ασφαλιστικού, καθώς το ετήσιο έλλειμμα της κύριας ασφάλισης για το διάστημα 2015-2016 φτάνει τα 2,4 δις. ευρώ και το αντίστοιχο ετήσιο έλλειμμα της επικουρικής ασφάλισης πλησιάζει τα 1,3 δις. ευρώ (Ρομπόλης, 2015).

Η εισφοροδιαφυγή γιγαντώνεται συνεχώς στο περιβάλλον της υφιστάμενης οικονομικής κρίσης. Οι μη καταβληθείσες εισφορές φτάνουν το 30% στο ΙΚΑ. Το 2010 οι απώλειες στο ΙΚΑ έφτασαν τα € 6 δις. Η εισφοροδιαφυγή δεν φαίνεται τελικά πως αντιμετωπίζεται ούτε και με την θέσπιση κυρώσεων (Ν.86/1967) και ποινών. Ο προαναφερόμενος Νόμος είναι ανεφάρμοστος, δεν τιμωρεί τους παρανομούντες και αντιθέτως παροτρύνει τους οικονομικά συνεπείς σε παρανομία. Το ίδιο ισχύει και με τον τελευταίο σχετικό Ν. 3863/2010. Αποδεδειγμένα η ανασφάλιστη εργασία είναι καθοριστικός παράγοντας στην καταγραφή απωλειών των ασφαλιστικών ταμείων.

2.4 Το brain-drain στα χρόνια κρίσης

2.4.1 Ο κλάδος των γιατρών

Στον κλάδο της υγείας στις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. απασχολείται περίπου το 5-10% του εργατικού δυναμικού με μια ετήσια αύξηση που αγγίζει περίπου το 1,5-2%. Το ανθρώπινο δυναμικό του κλάδου είναι βασικό κεφάλαιο για την ποιοτική και ποσοτική σύνθεση του.

Αναφερόμενοι στην Ελλάδα θα πρέπει να τονισθεί πως οι Έλληνες γιατροί αποτελούν μια μερίδα επαγγελματιών με μεγάλη διαρροή προς το εξωτερικό. Βάσει σχετικής ανακοίνωσης του Ιατρικού Συλλόγου Αθηνών του 2012, οι ειδικευμένοι γιατροί που αποφάσισαν να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό για εργασία ήταν πέντε φορές περισσότεροι του αντίστοιχου αριθμού που διαμορφώθηκε το έτος 2007. (Ifanti et. al., 2014)

Θα πρέπει να επισημανθεί πως η Ελλάδα αποτελεί μια χώρα εξ' αυτών του ΟΟΣΑ με τη μεγαλύτερη αντιστοιχία γιατρών ανά κάτοικο (OECD, 2011). Συγκεκριμένα για τον κλάδο των Ελλήνων γιατρών οι βασικές αιτίες που έχουν υποστηρίξει αυτή την διαρροή είναι τα υψηλά επίπεδα ανεργίας, η υπερφορολόγηση, η μείωση του εισοδήματος και η γενικότερη ανασφάλεια που δημιουργεί η εξέλιξη του κλάδου. (Ifanti et. al., 2014). Στους προαναφερόμενους παράγοντες θα πρέπει να προστεθεί και η έλλειψη εξειδικευμένων γιατρών που υπάρχει σε χώρες όπως η Βρετανία, η Γερμανία, η Σουηδία κ.α.

Βάσει σχετικών αριθμητικών δεδομένων του OECD (2011), ο αριθμός των γιατρών που αντιστοιχεί στην Ελλάδα ανά 1000 κατοίκους είναι 6,1. Αυτό σημαίνει πως είναι αδύνατο να υπάρξει πλήρης απορρόφηση αυτού του προσωπικού στον δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα και ιδίως αυτή την χρονική περίοδο υπό το περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης.

Σε κάθε περίπτωση για να καταστεί αυτή η διαρροή γιατρών θετική τόσο για την χώρα προέλευσης όσο και για την χώρα προορισμού, είναι απαραίτητο να υπάρχει σχεδιασμός κατάλληλων πολιτικών που θα αξιοποιήσει αυτή την εργατική δύναμη. Η Ελλάδα έχει αποδείξει τα τελευταία χρόνια πως ακολουθεί περισσότερο επεκτατικές πολιτικές στο ζήτημα της μετανάστευσης ανθρώπινου δυναμικού, παρά περιοριστικές πολιτικές (Λαζαρέτου, 2016).

Σίγουρα οποιαδήποτε προσπάθεια διαμόρφωσης κινήτρων για την επιστροφή στην Ελλάδα των γιατρών που έχουν μεταναστεύσει σε άλλες χώρες θα λειτουργούσε ευεργετικά συνολικά για τον κλάδο. Αυτό αιτιολογείται από το γεγονός πως η μερίδα αυτών των γιατρών έχει διευρύνει τις γνώσεις της και έχει παράλληλα αποκτήσει μεγαλύτερη εμπειρία. (Λαμπριανίδης, 2011: 61)

Αξίζει να σημειωθεί πως και οι νοσηλευτές που σε διεθνές επίπεδο αποτελούν την μεγαλύτερη επαγγελματική ομάδα του κλάδου υγείας, αποδεδειγμένα σε περιόδους οικονομικής κρίσης είναι εκ των πρώτων κλάδων που βιώνουν τις μειώσεις προσωπικού, ακόμη και αν αυτό έχει επακόλουθες επιπτώσεις στην ποιότητα των παροχών υγείας στους ασθενείς. Μελέτη των Aiken et al (2001), σε 9 χώρες της Ευρώπης κατέδειξε τη μεγάλη δυσαρέσκεια των νοσηλευτών και την πρόθεση να εγκαταλείψουν την εργασία τους, λόγω των μισθών, των εργασιακών συνθηκών, των εκπαιδευτικών ευκαιριών κ.α.⁴.

Τα προαναφερόμενα παρατηρούνται και στην Ελλάδα, που βιώνει τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης και των ποικίλων πολιτικών μέτρων έντονα την τελευταία δεκαετία. Συγκεκριμένα, οι συνθήκες εργασίας των νοσηλευτών χαρακτηρίζονται από ανεπαρκείς πόρους, αυξημένες ευθύνες και απουσία συστημάτων υποστήριξης. Ο νοσηλευτής σε κλινικό περιβάλλον βιώνει καθημερινά τη ματαιότητα και την απογοήτευση, νιώθοντας ανίκανος να εκπληρώσει ορθά το ρόλο του (Καλογεροπούλου, 2013).

Από το 2008 η Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Νοσηλευτικών Συνδέσμων (EFN) και τα 34 μέλη-εθνικοί σύνδεσμοι της ΕΕ παρακολουθούν το Νοσηλευτικό επάγγελμα. Από την παρακολούθηση αυτή έχουν καταγραφεί μειώσεις μισθών, αυξημένα ποσοστά ανεργίας νοσηλευτών, απογοήτευση από το εργασιακό περιβάλλον κ.α. Ποσοστό άνω του 30% έχει αναφέρει ανησυχία για την ποιότητα της φροντίδας των ασθενών και την ασφάλεια τους. Επίσης ποσοστό 20% έχει αναφέρει υποβάθμιση της νοσηλευτικής και αντικατάσταση των νοσηλευτών με ανειδίκευτους εργάτες (γηγενείς ή μετανάστες) (Παπαδοπούλου, 2015).

2.4.2 Ο κλάδος των μηχανικών

Δημοσιευμένα στοιχεία του ΤΕΕ επισημαίνουν τη σοβαρότητα του ζητήματος του brain drain στον κλάδο των μηχανικών. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά για τη χώρα μας, περίπου 4000 μηχανικοί κάθε έτος τα τελευταία χρόνια αποφασίζουν τη διαγραφή τους από τους καταλόγους του ΤΕΕ, με τον προαναφερόμενο αριθμό να αυξάνεται σημαντικά ανά έτος. Επί αυτού του αριθμού δεν έχει συνυπολογισθεί και ο αντίστοιχος αριθμός των αποφοίτων μηχανικών που επιλέγει να μην εγγραφεί καθόλου στα μητρώα. (ΤΕΕ, 2016)

Κύριοι συντελεστές αυτού του γεγονότος είναι η υπερφορολόγηση των ελευθέρων επαγγελματιών, η προκαταβολή φόρου, οι μειωμένες κατά πολύ αμοιβές, οι υψηλές ασφαλιστικές

⁴ International Council of Nurses, International Nurses Day 2015, Nurses: A Force for Change Care Effective, Cost Effective.

εισφορές κ.α. Όλοι αυτοί παράγοντες ωθούν σε μεγαλύτερο βαθμό τους νέους μηχανικούς και σε μικρότερο τους μεγαλύτερους σε ηλικία να εγκαταλείψουν τη χώρα, αναζητώντας εργασία στο εξωτερικό.

Σύμφωνα με τον πρόεδρο του ΤΕΕ Γ. Στασινό, *«περισσότερο από το 30% της ύφεσης συνδέεται με την πτώση των επενδύσεων στις Κατασκευές. Σε όρους απασχόλησης, χάθηκαν και χάνονται εκατοντάδες χιλιάδες θέσεις εργασίας»*. Κυρίως στον κλάδο των Πολιτικών Μηχανικών, το φαινόμενο της μετανάστευσης επιστημονικού δυναμικού έχει λάβει πλέον εκρηκτικές διαστάσεις με τους νέους απόφοιτους να το θεωρούν ως «μονόδρομο». Αξίζει να επισημανθεί πως για τους Έλληνες μηχανικούς βασικοί προορισμοί εργασίας είναι οι χώρες της Μέσης Ανατολής, τα Βαλκάνια και τα πρώην σοβιετικά κράτη.

Ο αριθμός εισακτέων ανά έτος στα Ελληνικά Πολυτεχνεία είναι κατά μέσο όρο 3.250 φοιτητές και εξ' αυτών οι αντίστοιχοι απόφοιτοι είναι 2.665 μηχανικοί. Σύμφωνα με τον αναπληρωτή γεν. γραμ. της Διοικούσας Επιτροπής του ΤΕΕ κ. Σ. Τσέγκο, *«παρατηρείται δραματική αναλογία μηχανικών και συνολικού πληθυσμού της χώρας»*. Ο συνολικός αριθμός των διπλωματούχων μηχανικών (μελών του ΤΕΕ) είναι 102.018 επί συνολικού πληθυσμού 11.120.000. Η αντίστοιχη αναλογία σε ενεργό πληθυσμό είναι 1 προς 47. Πρόκειται για μια πολύ υψηλή αναλογία συγκριτικά με αυτή που ισχύει σε άλλες χώρες της Ε.Ε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Πορτογαλία, όπου με αντίστοιχα πληθυσμιακά και οικονομικά δεδομένα με την Ελλάδα έχει αναλογία μηχανικών που φτάνει το 0.29%.

2.5 Η περίπτωση συγκεκριμένων κλάδων

Ο αθλητισμός προσφέρει ένα μοναδικό περιβάλλον για τον έλεγχο της ύπαρξης διαφορών παραγωγικότητας ως προς τους αλλοδαπούς εργαζόμενους που συμμετέχουν στην παραγωγή σε έναν δημιουργικό τομέα. Ζητούμενο είναι αν η ύπαρξη αλλοδαπών αθλητών λειτουργεί αρκετά ισχυρά ώστε να δημιουργεί ένα καλύτερο επίπεδο επίτευξης στόχων από τους ασχολούμενους με τον συγκεκριμένο τομέα. Αυτό οφείλεται σε δύο χαρακτηριστικά τα οποία, μεταξύ των δημιουργικών βιομηχανιών, είναι ίσως παρόντα μαζί μόνο στον αθλητισμό. Η Λαζαρέτου (2016) υποστήριξε ότι οι κύριοι λόγοι της διαρροής ανθρώπινου δυναμικού είναι η παροχή χαμηλής απασχόλησης για τους εργαζομένους υψηλής ειδίκευσης στις χώρες της περιφέρειας και τα πολιτιστικά και πολιτικά χαρακτηριστικά των περιφερειών. Αυτή η θεωρία αποδεικνύεται αξιόλογα στον αθλητικό τομέα. Η πλειοψηφία των μεταναστών ποδοσφαιριστών που εργάζονται

σε ευρωπαϊκά πρωταθλήματα προέρχονται από λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες και κυρίως από την Αφρική και τη Λατινική Αμερική. Οι κύριοι λόγοι για αυτό το γεγονός είναι καταρχήν ότι η εγχώρια αγορά δεν μπορεί να απορροφήσει και να παράσχει επαρκείς θέσεις εργασίας για το εν λόγω εργατικό δυναμικό και δεύτερον το γεγονός ότι τα ευρωπαϊκά πρωταθλήματα απαιτούν πολύ εξειδικευμένους και ταλαντούχους αθλητές, προκειμένου να διατηρηθεί το υπάρχον επίπεδο απόδοσης και μάλιστα να βελτιωθεί στο μέλλον. Έτσι, το σύγχρονο επαγγελματικό ποδόσφαιρο παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά της παγκόσμιας οικονομίας όπως υποστήριξε ο Wallerstein (1974), δηλαδή αθλητές με υψηλές δεξιότητες και talέντα από τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες μεταναστεύουν στις ευρωπαϊκές χώρες οδηγώντας στην ενίσχυση της θέσης των ευρωπαϊκών χωρών στο παγκόσμιο αθλητικό σύστημα.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης ποδοσφαιριστών έχει επηρεάσει καθοριστικά το ελληνικό ποδόσφαιρο. Οι διεθνείς μεταναστευτικές ροές επαγγελματιών παικτών σχεδόν σε όλους τους επαγγελματικούς ποδοσφαιρικούς συλλόγους αποδίδεται κυρίως στο γεγονός ότι οι ελληνικοί ποδοσφαιρικοί σύλλογοι δεν διέθεταν την απαιτούμενη υποδομή (ακαδημίες) για την ανάπτυξη νέων παικτών ποδοσφαίρου (Anagnostopoulos & Senaux, 2011). Ωστόσο, μέχρι τώρα δεν υπάρχει καμία συγκεκριμένη έρευνα που να προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα ποια είναι η συμβολή των ξένων αθλητών στην αθλητική απόδοση των ποδοσφαιρικών συλλόγων.

Το ζήτημα της μετανάστευσης βέβαια ποδοσφαιριστών στην Ελλάδα έχει μελετηθεί υπό την ακόλουθη οπτική. Αρχικά, οι ποδοσφαιρικοί σύλλογοι στην Ελλάδα αντιμετώπιζαν- σοβαρά οικονομικά προβλήματα, χαμηλή αποδοτικότητα και ρευστότητα και ήταν υπό οικονομική δυσπραγία για αρκετά χρόνια (Δημητρόπουλος, 2010). Σύμφωνα με τους Anagnostopoulos & Senaux (2011), ο σχηματισμός της Super League (SL) το 2007 στόχευε στο να δημιουργηθεί ένα ενιαίο οικονομικό και ελεγκτικό σύστημα για την παρακολούθηση όλων των συλλόγων -μελών στο ανώτατο επίπεδο του συνδέσμου. Ο στόχος επιτεύχθηκε εν μέρει, καθώς οι ροές εσόδων αυξήθηκαν σημαντικά ως αποτέλεσμα της συλλογικής διαπραγμάτευσης των τηλεοπτικών δικαιωμάτων και των χορηγιών που προέκυψαν. Σύμφωνα με τις ετήσιες εκθέσεις της Super League (2009, 2010, 2011), τα έσοδα παρουσίασαν ετήσια αύξηση από 10,3 εκατομμύρια ευρώ το 2007 σε σχεδόν 25 εκατομμύρια το 2010.

Ωστόσο, η πλειοψηφία των συλλόγων στην Ελλάδα βρισκόταν σε χειρότερη θέση πριν από τη δημιουργία του SL. Σύμφωνα με τους Anagnostopoulos & Senaux (2011) και τις ετήσιες εκθέσεις των συλλόγων (2009, 2010, 2011), έχει τεκμηριωθεί ότι πάνω από το 70% των συνολικών δαπανών των συλλόγων της SL πηγαίνουν σε μισθούς των παικτών και στις συμβάσεις. Μόνο αυτός ο αριθμός αποδεικνύει τη κακή διαχείριση των συλλόγων σε επενδύσεις ταλέντων που επιδεινώνουν όμως περαιτέρω την οικονομική τους κατάσταση.

Θα πρέπει να επισημανθεί επίσης και το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι η έβδομη χώρα- αποδέκτης μεταναστών ποδοσφαιριστών στην Ευρώπη σύμφωνα με δεδομένα του CIES (με την Αγγλία να είναι η πρώτη χώρα υποδοχής). Συγκεκριμένα, οι ξένοι αθλητές στα ελληνικά ποδοσφαιρικά σωματεία αποτελούσαν το 52% του συνόλου το 2009. Ο αριθμός αυτός όμως μειώθηκε σε 46,3% το 2015. Έξι ομάδες στην SL έχουν ξένους παίκτες σε ποσοστό άνω του 50% του συνόλου των παικτών, με τον Ατρόμητο (65%) και τον Ολυμπιακό Πειραιά (62,5%) να είναι οι κορυφαίοι σύλλογοι σε αυτό. Αυτοί οι αριθμοί αποδεικνύουν πραγματικά ότι οι ελληνικές ομάδες θεωρούνται εξέχων προορισμός για πολλούς ξένους αθλητές, παρά το γεγονός ότι το επίπεδο του πρωταθλήματος SL δεν είναι μεταξύ των πιο υψηλών στην Ευρώπη (Theodoropoulos, 2014).

2.6 Οι σημαντικότερες χώρες προς τις οποίες γίνεται η διαρροή επιστημονικού προσωπικού

Βάσει δημοσιευμένων στοιχείων της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας, συνολικά 4,7 εκατομμύρια άτομα αποφάσισαν να μεταναστεύσουν προς κάποια χώρα μέλος της ΕΕ-28 το έτος 2015. Αντίστοιχα ο αριθμός των μεταναστών που εξήλθε από τα κράτη μέλη της Ε.Ε. ήταν 2,8 εκατ.

Θα πρέπει να σημειωθεί πως βάσει της προαναφερόμενης πηγής για το ίδιο έτος, η Γερμανία ήταν η χώρα στην οποία καταγράφηκε ο υψηλότερος αριθμός εισερχόμενων μεταναστών (1.543,8 χιλιάδες) και ακολούθησαν το Ηνωμένο Βασίλειο (631,5 χιλιάδες), η Γαλλία (363,9 χιλιάδες), η Ισπανία (342,1 χιλιάδες) και η Ιταλία (280,1 χιλιάδες). Το ίδιο έτος όμως η Γερμανία ήταν και αυτή που κατέγραψε τον υψηλότερο αριθμό εξερχόμενων μεταναστών (347,2 χιλιάδες) μαζί με την Ισπανία (343,9 χιλιάδες), το Ηνωμένο Βασίλειο (299,2 χιλιάδες), τη Γαλλία (298 χιλιάδες) και την Πολωνία (258,8 χιλιάδες). Τα κράτη μέλη της ΕΕ που κατέγραψαν περισσότερους εξερχόμενους μετανάστες απ' ότι εισερχόμενους, ήταν η Βουλγαρία, η Ιρλανδία, η Ελλάδα, η Ισπανία, η Κροατία, η Κύπρος, η Πολωνία, η Πορτογαλία, η Ρουμανία, η Λετονία και η Λιθουανία⁵.

Σύμφωνα επίσης με στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού του Υπουργείου Εξωτερικών, οι Έλληνες επέλεξαν για μετανάστευση και εύρεση εργασίας τη Γερμανία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Αυστραλία και την Κύπρο, από το 2010 έως σήμερα. Σε σχετική επίσημη έκθεση που κατατέθηκε στη Βουλή, καταγράφεται από τις ελληνικές πρεσβείες στο εξωτερικό το προφίλ των Ελλήνων μεταναστών, όπου εντός του διαστήματος 2010-2015 έφτασαν τους 332.000.

⁵ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/el

Βάσει αντίστοιχων δημοσιευμένων στοιχείων της στατικής αρχής της Γερμανίας, οι Έλληνες που έφθασαν στη χώρα ήταν 157.055 το χρονικό διάστημα 2010-2015. Η πλειονότητα αυτών εντάσσεται στην ηλικιακή ομάδα 25-50, ενώ 21.548 είναι κάτω των 18, 19.059 είναι 18-25 και 13.761, 50-65 ετών.

Αντίστοιχα στατιστικά δεδομένα καταδεικνύουν πως στο Ηνωμένο Βασίλειο, 51.859 Έλληνες έχουν αποκτήσει Αριθμό Κοινωνικής Ασφάλισης (ΑΚΑ) ως μόνιμοι κάτοικοι του κράτους. Πρόκειται για ένα βασικό στοιχείο που επιτρέπει την είσοδο στην αγορά εργασίας και προσδιορίζει έναν δείκτη για τον αριθμό των ατόμων που μεταβαίνουν στη χώρα για απασχόληση. Ποσοστό που ξεπερνά το 50% είναι ηλικίας 18-44 ετών με το 45% να είναι γυναίκες. Αντίστοιχα δεδομένα στην Κύπρο αποδεικνύουν πως ο αριθμός Ελλήνων υπηκόων που κατέχουν άδεια εργασίας βάσει του υπουργείου Εσωτερικών είναι 31.474. Στις ΗΠΑ βάσει του Department of Homeland Security την περίοδο 2010- 2014 χορηγήθηκαν σε Έλληνες υπηκόους 6.340 άδειες παραμονής με καθεστώς μόνιμου κατοίκου. Η Αυστραλία, βάσει στοιχείων των ελληνικών διπλωματικών αρχών, υποδεχόταν ετησίως 9.000 Έλληνες.

Αναμφίβολα η Γαλλία αποτελεί μια ακόμη χώρα που επιλέγουν όχι μόνο οι Έλληνες αλλά και άλλοι Ευρωπαίοι να μεταναστεύσουν προς αναζήτηση εργασίας. Βάσει εκτιμήσεων υπολογίζεται πως διαμένουν περισσότεροι από 15.000 Έλληνες και 1.500-2.000 φοιτητές, ενώ αντίστοιχα στην Αυστρία εγκαταστάθηκαν συνολικά 6.165 Έλληνες πολίτες.

Αναφορικά με τις χώρες που επιλέγουν οι Έλληνες πτυχιούχοι να μεταναστεύσουν αποδεικνύονται ως ισχυρότερες επιλογές η Βρετανία και οι ΗΠΑ. Το χρονικό διάστημα 2001-2010 το 22.4% και το 36.5% των επιστημόνων επέλεξε να μετακινηθεί αντίστοιχα προς τις ΗΠΑ και τη Βρετανία (Λαμπριανίδης, 2011). Τα αναγραφόμενα στοιχεία όμως αποδεικνύουν πως υπερισχύουν ως επιλογές των Ελλήνων για εύρεση εργασίας οι σκανδιναβικές χώρες, η Γερμανία και η Γαλλία. Η Γαλλία έλκει περισσότερο τους Έλληνες που προέρχονται από επιφανείς κοινωνικές ομάδες, που ασχολούνται κατά βάση με τις τέχνες και τα γράμματα. Αξίζει σε αυτό το σημείο να επισημανθεί πως το πανεπιστήμιο της Σορβόνης υποδέχεται ετησίως πλήθος Ελλήνων φοιτητών για την πραγματοποίηση μεταπτυχιακών και διδακτορικών σπουδών.

Βάσει στοιχείων του ελληνικού προξενείου στο Παρίσι, το χρονικό διάστημα 2005-2010 η Γαλλία δέχθηκε 1200 Έλληνες φοιτητές, εκ των οποίων το 63% εγκαταστάθηκε στο Παρίσι. Θεωρείται όμως πολύ σημαντικό το γεγονός πως η ελληνική κοινότητα στο Παρίσι υποστηρίζει πως ετησίως αυξάνεται διαρκώς ο αριθμός των Ελλήνων πτυχιούχων που καταφέρνουν να βρουν εργασία σε θέσεις με υψηλή επιστημονική ειδίκευση. Σχετική έρευνα του Λαμπριανίδη (2010) κατέδειξε πως περίπου ποσοστό 2.8% του δείγματος έρευνας, είχε την πεποίθηση πως η μετακίνηση ατόμων με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο προς τη χώρα της Γαλλίας, γινόταν με σκοπό

τη στελέχωση πολυεθνικών εταιρειών που δραστηριοποιούνταν στον κλάδο του εμπορίου και σε τράπεζες. Δεν είναι διόλου χαμηλό το ποσοστό των Ελλήνων -πτυχιούχων οικονομικών σπουδών- που καταφέρνουν τελικά να προσληφθούν και να εργασθούν στον γαλλικό τραπεζικό κλάδο και μάλιστα με πολύ ικανοποιητικές απολαβές και φυσικά δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

2.7 Επιπτώσεις διαρροής επιστημονικού δυναμικού της χώρας

Το φαινόμενο της διαρροής επιστημονικού προσωπικού αποδεικνύει επιτυχημένα πως χώρες όπως η Ελλάδα, με ισχυρό απόθεμα επιστημονικού ανθρώπινου δυναμικού, επιδεικνύουν αδυναμία διαχείρισης και αξιοποίησης του (Λαμπριανίδης, 2011).

Αυτή ακριβώς η αδυναμία διαχείρισης έχει ως συνέπεια την κατεύθυνση των πτυχιούχων στη μετανάστευση προς αναζήτηση εργασίας και κατ' επέκταση τον περιορισμό των προοπτικών ανάπτυξης της χώρας. Αυτό συνεπώς που για την ίδια τη χώρα είναι μειονέκτημα, για τις χώρες προορισμού και εγκατάστασης των μεταναστών είναι δυνατό πλεονέκτημα, καθώς μόνο οφέλη μπορεί να επιφέρει.

Το πρόβλημα της «διαρροής των εγκεφάλων» θεωρείται ως «άδικη τεχνολογική βοήθεια» και αυτό στηρίζεται στο γεγονός πως οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ουσιαστικά με τον τρόπο αυτό υποστηρίζουν τις αναπτυγμένες. Για τις χώρες προορισμού μπορούν να δημιουργηθούν οφέλη από το φαινόμενο με τη δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου εφόσον η απόδοση της εκπαίδευσης είναι μεγαλύτερη στο εξωτερικό και η προοπτική της μετακίνησης μπορεί να ωθήσει τα άτομα να επενδύσουν στην εκπαίδευση στη χώρα προέλευσης (Λαμπριανίδης, 2011). Για την ίδια την χώρα όμως "εξαγωγής" μεταναστών μόνο πλήγμα μπορεί να αποτελέσει, καθώς όχι μόνο αδυνατεί να αξιοποιήσει το γηγενή πληθυσμό που διαθέτει ακαδημαϊκούς τίτλους, αλλά ταυτόχρονα αδυνατεί να απορροφήσει τους μετανάστες από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες.

Αναπόφευκτα οι χώρες που εγκαταλείπουν οι μετανάστες, προσωρινά ανακουφίζονται από τους ανοδικούς ρυθμούς ανεργίας. Συγκεκριμένα η ροή μεταναστών προς την ΕΕ ορίζει θετικές επιρροές και για τις χώρες καταγωγής των ίδιων των μεταναστών, καθώς οι εργαζόμενοι προωθούν εμβάσματα στις χώρες προέλευσης τους και υποστηρίζουν έτσι κατά συνέπεια τα εισοδήματα των οικογενειών τους και φυσικά τα έσοδα του ίδιου του κράτους. Το ευνοϊκότερο

περιβάλλον εύρεσης εργασίας στις χώρες της Ευρώπης επιδρά θετικά ακόμη και στην αποφόρτιση πιθανών κοινωνικών εντάσεων επί αυτών, λόγω των υφιστάμενων δυσκολιών εύρεσης εργασίας⁶.

Αναμφίβολα η μεγάλη φυγή των νέων Ελλήνων επιστημόνων προς το εξωτερικό έχει μετατρέψει την Ελλάδα σε χώρα εξαγωγής πτυχιούχων. Πρόκειται για αυτή την κατηγορία ανθρώπων που είναι απόλυτα αναγκαίοι για την ανάπτυξη της χώρας.

Εξαιρετικά επιτυχημένη κρίνεται η θέση της οικονομολόγου Κυριακής Καυκά (Μάρτιος 2015) που υποστήριξε πως η φυγή επιστημόνων οδηγεί τη χώρα σε ένα φαύλο κύκλο περιορισμένης ανάπτυξης. Καμιά προσπάθεια που στοχεύει στην αποδοτικότητα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, δεν είναι δυνατό να έχει τα επιθυμητά αποτελέσματα, χωρίς την επίλυση των ζητημάτων αυτών που οδηγούν τους νέους επιστήμονες με υψηλή ειδίκευση στη μετανάστευση.

Κεφάλαιο 3: Πολιτικές για την αντιμετώπιση του φαινομένου

3.1 Διεθνείς πολιτικές για την αντιμετώπιση του brain drain

Αναμφίβολα το «brain drain» είναι ένα φαινόμενο που ανά ποικίλες χρονικές περιόδους στην ιστορία έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις. Τα σύγχρονα χαρακτηριστικά του επί περιβάλλοντος οικονομικής κρίσης είναι ιδιαίτερα και θέτουν το ζήτημα προς άμεση αντιμετώπιση. Σύγχρονοι μελετητές του φαινομένου ορίζουν καθοριστικής σημασίας τα ακόλουθα βήματα: ενίσχυση της αυτοαπασχόλησης, προσλήψεις νέων διδασκόντων στα τεχνολογικά και πανεπιστημιακά ιδρύματα, υποστήριξη προκηρύξεων νέων ερευνητικών προγραμμάτων και χορήγηση υποτροφιών, επανεκκίνηση της οικονομίας, συνεργασία με επιστημονικό προσωπικό άλλων χωρών που διαθέτει τεχνογνωσία. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνδυαστικά μπορούν να οδηγήσουν στον επαναπατρισμό των επιστημόνων μεταναστών.

Το πλαίσιο των πολιτικών που υιοθετούνται και σχεδιάζονται για την προσέλκυση και τη διατήρηση επιστημονικού δυναμικού στις χώρες υποδοχής, στηρίζεται κυρίως σε παράγοντες που καθιστούν ευκολότερη την είσοδο και παραμονή τους στη νέα χώρα. Με αυτό τον τρόπο ουσιαστικά προσδιορίζεται με ακρίβεια το είδος του ανθρώπινου δυναμικού που έχει ανάγκη κάθε χώρα, το μέγεθός του, καθώς και η διάρκεια παραμονής (Λαμπριανίδης, 2011: 69).

⁶http://www.teachers4europe.gr/ekpaideutiko_periehomeno/oikonomikh-thesmikh_diastash_ths_ee/yposthriktiko_yliko/metanastefsi_stin_e_e.pdf

Σε διεθνές επίπεδο οι πολιτικές που ευνοούν τη μετανάστευση καταρτισμένων ατόμων, είναι βασικό αντικείμενο των κυβερνήσεων που λαμβάνουν τη μετανάστευση ως συνδυαστικό κρίκο των εθνικών πολιτικών με την τεχνογνωσία και ιδιαίτερα με την μεταφορά τεχνογνωσίας (Λαζαρέτου, 2016).

Χαρακτηριστικά παραδείγματα χωρών που αποτέλεσαν χώρες υποδοχής με δυναμικές μεταναστευτικές πολιτικές είναι η Αυστραλία, ο Καναδάς, η Βρετανία, οι ΗΠΑ, η Γερμανία και η Γαλλία. Ορισμένες εκ των κύριων παραμέτρων των μεταναστευτικών πολιτικών των ανωτέρω χωρών είναι τα σχετικά χαλαρά περιοριστικά μέτρα, η παροχή δυνατών κινήτρων (φοροαπαλλαγές, αξιόλογα εργασιακά δικαιώματα) κ.α. Ειδικότερα στη Γερμανία σημαντικό μέτρο αποτέλεσε η παροχή της Πράσινης Κάρτας για το εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό στον κλάδο της Πληροφορικής Τεχνολογίας. (Λαμπριανίδης, 2011: 69)

Η κατηγορία των φοιτητών και η αντιμετώπιση της στις χώρες υποδοχής είναι μια άλλη παράμετρος του ζητήματος. Πρόκειται για μια μερίδα νέων που αποτελεί ειδική κατηγορία μεταναστών για τις χώρες υποδοχής, καθώς πολύ συχνά παρατηρείται οι φοιτητές μετά τις σπουδές τους να παραμένουν τελικά στη χώρα για μικρό ή και μεγάλο διάστημα. Αναμφίβολα αυτή η μερίδα των νέων είναι αρκετά ελκυστική για κάθε χώρα, καθώς αποτελεί μια πηγή εισοδήματος λόγω των διδάκτρων που απαιτούνται στα πανεπιστήμια. (Λαζαρέτου, 2016). Βασικό αποτέλεσμα αυτού είναι κάποιες χώρες (π.χ. ΗΠΑ, Βρετανία, Γερμανία κ.α.) να υποστηρίζουν την προσέλκυση φοιτητών και ειδικότερα αριστούχων μέσω της παροχής υποτροφιών.

Μελετώντας τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα αυτού, προκύπτει το συμπέρασμα πως είναι σημαντικό το οικονομικό κέρδος που αποκομίζεται από τις εν λόγω διαδικασίες. Η παραμονή των ξένων φοιτητών μετά το πέρας των σπουδών ενισχύει την τοπική οικονομία και αυτό υποστηρίζεται σε επίπεδο πανεπιστημίων και επιχειρήσεων. (Λαμπριανίδης, 2011: 73).

Αναφορικά τώρα με τις πολιτικές που είναι δυνατό να συγκρατήσουν τη διαρροή και να ενθαρρύνουν τον επαναπατρισμό του επιστημονικού δυναμικού στις χώρες αποστολής, διεθνώς υπάρχουν παραδείγματα χωρών που έχουν υποστηρίξει ορθές πολιτικές. Τέτοιες είναι η Σιγκαπούρη, η Δημοκρατία της Κορέας, η Ινδία και η Κίνα, που δημιούργησαν σημαντικές δομές και πέτυχαν υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης (Λαμπριανίδης, 2011: 79). Ειδικότερα η Κίνα ήταν η χώρα αυτή που ακολούθησε την εφαρμογή ενός συγκεκριμένου προγράμματος για την επιστροφή των επιστημόνων από το εξωτερικό. Πρόκειται για το πρόγραμμα που υλοποιήθηκε το 2008 και φέρει τον τίτλο Thousand Talents Program. Βάσει αυτού προσφέρθηκαν αξιόλογα οικονομικά κίνητρα όπως χρηματικές επιχορηγήσεις, υψηλοί μισθοί και χρηματοδοτήσεις εργαστηρίων.

3.2 Πολιτικές-πρωτοβουλίες σε εθνικό επίπεδο

Βάσει στοιχείων έκθεσης της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ) που δημοσιεύθηκε τον Ιούλιο του 2016 με θέμα «*Φυγή ανθρωπίνου κεφαλαίου: σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης*», η Ελλάδα βρίσκεται 4η στην κατάταξη των ευρωπαϊκών χωρών ως προς το ποσοστό εκροής ανθρωπίνου κεφαλαίου αναλογικά με το εργατικό δυναμικό της. (Λαζαρέτου, 2016).

Σε εθνικό επίπεδο αναγνωρίστηκε σχετικά πρόσφατα η σοβαρότητα του ζητήματος για την ίδια την χώρα και το μέλλον της. Μια σημαντική πρωτοβουλία που ωφέλησε περίπου 4000 επιστήμονες ήταν αυτή του Ελληνικού Ιδρύματος Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ), που υποστήριξε μέσω χρηματοδότησης τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Πρόκειται για ένα σημαντικό μέτρο που με νομοσχέδιο θεσμοθετήθηκε. Επίσης το ΕΛΙΔΕΚ προκήρυξε στις 1/11/2016 υποτροφίες για τη στήριξη υποψηφίων διδασκτόρων, με την διαχείριση της προκήρυξης να έχει αναληφθεί από την Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας.

Η αξιολόγηση και ακολούθως χρηματοδότηση των νέων ερευνητών και ερευνητικών προγραμμάτων από το ΕΛΙΔΕΚ έγινε όπως αναφέρει ο αναπληρωτής υπουργός Παιδείας, Έρευνας και Καινοτομίας κ. Φωτάκης (2016) «*με κύριο γνώμονα την επιδίωξη της επιστημονικής ποιότητας και αριστείας και με όρους συνέπειας και συνέχειας στις προκηρύξεις των δράσεων που θα γίνονται, κάτι που δεν είναι εύκολο να γίνει μέσω των κονδυλίων ΕΣΠΑ*». Δε θα πρέπει να λησμονείται εξάλλου πως επί σειρά ετών για τα ερευνητικά προγράμματα υπήρχε χρηματοδότηση από ευρωπαϊκά κονδύλια, που όμως η διαχείριση των οποίων πολύ συχνά αντιμετώπιζε προβλήματα.

Αξίζει να τονισθεί πως για το χρονικό διάστημα 2016-2019 εγκρίθηκαν 240 εκατομμύρια ευρώ, 180 εκ των οποίων θα δοθούν από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων (ΕΤΕπ) και 60 από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα σημαντικό κίνητρο αποτροπής της φυγής των επιστημόνων στο εξωτερικό και αντιμετώπιση του brain drain, στο πλαίσιο της αντικατάστασής του με το brain circulation, μια πιο ισορροπημένη δηλαδή κινητικότητα. Γενικότερα είναι καθοριστικής σημασίας ο σχεδιασμός πολιτικών που βασικό συντελεστή έχουν τον σύγχρονο ερευνητή και επιστήμονα. (Λακασάς, 2016)

Η προαναφερόμενη έκθεση της ΤτΕ ουσιαστικά διαμόρφωσε έξι αξιόλογες προτάσεις για την ανάσχεση του φαινομένου. Αυτές ορίζονται ακολούθως (Λακασάς, 2016)

1) Άμεση αλλαγή κατεύθυνσης προς παραγωγικότερους τομείς και διασύνδεση της εκπαίδευσης με την παραγωγή. Σημαντική η σύνδεση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την παραγωγική εξειδίκευση.

- 2) Υποστήριξη της νεοφυούς επιχειρηματικότητας.
- 3) Υποστήριξη και διασφάλιση της αριστείας, της διαφάνειας και της αξιοκρατίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η διενέργεια διαγωνισμών με σημαντική πρωμοδότηση (βραβεία, επιδότηση των εργοδοτών για την πρόσληψη νέων Ελλήνων επιστημόνων κ.α.)
- 4) Υιοθέτηση του θεσμού της μαθητείας και της πρακτικής άσκησης.
- 5) Διαμόρφωση φιλικού περιβάλλοντος για την επιχειρηματικότητα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις των δεικτών ανταγωνιστικότητας του World Economic Forum για τα έτη 2015 και 2016, η Ελλάδα αποτελεί βασικό τροφοδότη επιστημόνων και μηχανικών στην ψηφιακή τεχνολογία. Αναδυόμενα προβλήματα που πρέπει να επιλυθούν και αφορούν την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας είναι η μείωση της γραφειοκρατίας, η φιλικότερη στάση του κράτους, η μείωση ασφαλιστικών εισφορών και φορολογίας κ.α.
- 6) Κατάλληλη υποστήριξη και επανένταξη των νέων εκτός εκπαίδευσης, κατάρτισης, εργασίας. Συγκεκριμένα οι ηλικίας 15-24 ετών νέοι ανέρχονται του 19% και κατέχουν την 3η θέση στην σχετική κατάταξη στην Ε.Ε. Πρόκειται για μια ομάδα ατόμων που με την κατάλληλη στήριξη μπορεί να γίνει παραγωγική. (Παπακωνσταντίνου, 2013)

Μελετώντας το φαινόμενο brain drain στο ελληνικό περιβάλλον, αυτό που προκύπτει αναμφίβολα είναι πως απαιτούνται διαρθρωτικές αλλαγές με στόχο τη δημιουργία ενός εθνικού σχεδίου ανάπτυξης. Στο πλαίσιο διαμόρφωσης αυτού του σχεδίου καθίσταται απαραίτητη η διαμόρφωση ενός συνόλου μεταρρυθμίσεων. Κύριο πρόβλημα σε κάθε περίπτωση είναι η απουσία μιας ευρείας παραγωγικής βάσης, καθώς και η ανεπαρκής εξειδικευμένη παραγωγή υπηρεσιών και βιομηχανίας που σχετίζεται με τον πρωτογενή κλάδο. Είναι απαραίτητη η σύνδεση της διαδικασίας της εκπαίδευσης με την παραγωγική ειδίκευση στην Ελλάδα και η διαμόρφωση προσανατολισμών της οικονομικής και εκπαιδευτικής πολιτικής προς την επίτευξη των σχετικών στόχων. (Παπακωνσταντίνου, 2013)

Είναι πολύ σημαντική η διαμόρφωση πολιτικών προς την ειδίκευση της χώρας σε τομείς υψηλής προστιθέμενης αξίας (π.χ. πληροφορική, νανοτεχνολογία, βιογενετική, παραγωγή νέων μορφών ενέργειας, υψηλή ιατρική και μόρφωση κ.α.). Οι όποιες μεταρρυθμίσεις προχωρήσουν σε αυτή τη βάση είναι σίγουρο πως θα εξασφαλίσουν απασχόληση και υψηλότερες οικονομικές απολαβές στους νέους. Έτσι θα επιτευχθεί αναχαίτιση της διαρροής επιστημόνων στο εξωτερικό και θα δημιουργηθεί το κατάλληλο περιβάλλον για την επιστροφή όσων έφυγαν. (Παπακωνσταντίνου, 2013)

Επίλογος

Το φαινόμενο του brain drain έχει αποτελέσει αντικείμενο διεθνούς έρευνας και έχει απασχολεί σε μεγαλύτερο βαθμό τα αναπτυσσόμενα κράτη. Αυτό έχει συμβεί λόγω του ότι για τα κράτη αυτά, το μεταναστευτικό ζήτημα σχετίζεται με την μετεγκατάσταση του καλύτερου και πιο εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού σε νοσοκομεία και πανεπιστήμια του αναπτυγμένου κόσμου, τραπεζικά ιδρύματα, εταιρείες κ.α. Αποδεδειγμένα τα τελευταία χρόνια αναπτυγμένες χώρες (π.χ. Ηνωμένο Βασίλειο, Καναδάς, Αυστραλία, Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κ.α.) έχουν σχεδιάσει και υλοποιήσει πολιτικές για την προσφορά κινήτρων σε επιστημονικό και εξειδικευμένο προσωπικό από αναπτυσσόμενες χώρες να μεταναστεύσει σε αυτές ή να παραμείνει εκεί μόνιμα.

Στην Ελλάδα από την έναρξη της κρίσης (2007-2008) έως και σήμερα αυξάνονται διαρκώς οι υποστηρικτές της άποψης πως οι επιστήμονες εγκαταλείπουν την χώρα τους και μεταναστεύουν στο εξωτερικό αναζητώντας εργασία και αξιοπρεπή διαβίωση. Πλέον τα ΜΜΕ κάνουν αναφορά πολύ συχνά σε αριθμητικά δεδομένα που αφορούν Έλληνες γιατρούς, μηχανικούς, νομικούς που φεύγουν ετησίως για το εξωτερικό ή αρνούνται να επιστρέψουν μετά από σπουδές στην πατρίδα λόγω της ανεργίας και της οικονομικής κρίσης. Το ερώτημα που τίθεται βέβαια συνεχώς είναι αν αποδίδεται μόνο στην οικονομική κρίση η φυγή των επιστημόνων στο εξωτερικό.

Η οικονομική κρίση και η έκρηξη της ανεργίας δεν είναι οι μοναδικοί παράγοντες που στρέφουν ένα άτομο να αναζητήσει δουλειά στο εξωτερικό. Νέοι επιστήμονες κατέφευγαν προς αναζήτηση εργασίας στο εξωτερικό και προ οικονομικής κρίσης. Καθοριστικό παράγοντα αποτελεί το παραγωγικό μοντέλο της χώρας που βασίζεται στη δημιουργία θέσεων εργασίας που αφορούν στην προσφορά φθηνών υπηρεσιών και δημιουργεί ελάχιστες θέσεις απασχόλησης για επιστήμονες.

Το φαινόμενο του brain drain περιορίζει αποδεδειγμένα τις αναπτυξιακές προοπτικές, αλλά παράλληλα διαμορφώνει άλλες για οφέλη σε βάθος χρόνου, στο πλαίσιο της επιστροφής των επιστημόνων ή της σύναψης συνεργασιών τους με ινστιτούτα, πανεπιστημιακά ιδρύματα ή επιχειρήσεις της χώρας. Γενικά υπάρχουν στις αναπτυσσόμενες χώρες προγράμματα παροχής κινήτρων σε επιστημονικό προσωπικό για να επιστρέψει στην πατρίδα του. Αυτά τα προγράμματα είναι σημαντικό να μελετήσει και η ελληνική κυβέρνηση προς υιοθέτηση αντίστοιχων στρατηγικών. Οι Έλληνες επιστήμονες που τυχόν θα επιστρέψουν στην πατρίδα, θα αποτελέσουν το ανθρώπινο κεφάλαιο που θα ενισχύσει την ανάπτυξη της χώρας, λόγω του ότι θα είναι σε θέση να προσφέρει πλέον την αποκτημένη (στο εξωτερικό) τεχνογνωσία, την κουλτούρα, τις εξειδικευμένες γνώσεις και τις όποιες διασυνδέσεις.

Βιβλιογραφία

- Aiken LH, Clarke SP, Sloane DM, Sochalski JA, Busse R, Clarke H, Giovannetti P, Hunt J, Rafferty AM, Shamian J. (2001), Nurses' reports on hospital care in five countries. *Health Aff (Millwood)*. 2001 May-Jun;20(3):43-53.
- Alpha Bank (2015). Απολογισμός δραστηριοτήτων 2015. Available at:
<https://www.alpha.gr/flipbooks/apologismoidrastiriotiton/2015gr/files/assets/common/downloads/publication.pdf>
- Anagnostopoulos Ch., Senaux B. (2011). Transforming top-tier football in Greece: The case of the 'Super League'. *Soccer and Society* 12(6):722-736.
- Beine, M., Docquier, F., & Rapoport, H. (2008). Brain Drain and Human Capital Formation in Developing Countries: Winners and Loser . *Economic Journal* , σσ. 631-652.
- Carr, S. C., Inkson, K., & Thorn, K. (2005). From global carrers to talent flow: Reinterpreting "brain drain". *Journal of World Business*, σσ. 386-398.
- Docquier, F. (2014). The brain drain from developing countries . *World of Labor* , σσ. 1-10.
- Docquier, F., & Rapoport, H. (2012). Globalization, Brain Drain and Development . *Journal of Economic Literature* , σσ. 681-730.
- European Commission (2010), The Economic Adjustment Programme for Greece, European Economy Occasional Papers, No 61 (May 2010)
- European Commission (2012), The Second Economic Adjustment Programme for Greece, European Economy Occasional Papers, No 94 (March 2012)
- European Commission (2015), Third Memorandum of Understanding, Brussels
- Freitas, A., & Pecoud, A. (2012). Skilled Migration and the Brain Drain. *Diversities* .
- FRIEDRICH EBERT STIFTUNG . (2015). *Brain Drain-Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis* . FRIEDRICH EBERT STIFTUNG .
- Glavan, B. (2008). Brain Drain A Management or a Property Problem? . *American Journal of Economics and Sociology* , σσ. 719-737.
- Jalowiecki, B., & Gorzelak, G. J. (2007). Brain drain, brain gain, and mobility: theories and prospective methodes. *Higher Education in Europe* .
- Ifanti, A, Argyriou, A. Kalofonou, F. Kalofonos, H. (2014). *Physicians' brain drain in Greece: A perspective on the reasons why and how to address it*. *Health Policy*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.healthpol.2014.03.014>

- Kouvertaris, G. (1973). "Brain drain" and international migration of scientists: the case of Greece. *The Greek Review of Social Research* , σσ. 2-13.
- Nedeljkovic, V. (2014). *Brain Drain in the European Union: Facts & Figures* . BRIDGING EUROPE.
- OECD (2011). Medical doctors, in OECD Indicators, Health at a glance, OECD Publishing, Available at: http://dx.doi.org/10.1787/health_glance-2011-21-en .
- Patrutiu-Baltes, L. (2014, Σεπτέμβριος 11). *The Brain Drain Phenomenon within the European Union* . Ανάκτηση Αύγουστος 6, 2017, από One-europe: <http://one-europe.net/brain-drain-eu> .
- Sjaastad, L. A. (1962). The Costs and Returns of Human Migration . *The Journal of Political Economy* , σσ. 80-93.
- Theodoropoulos, D., A. Kyridis, C. Zagkos and Z. Konstantinidou (2014), “Brain drain phenomenon in Greece. Young Greek scientists on their way to immigration in an era of crisis. Attitudes, opinions and beliefs towards the prospect of migration”, *Journal of Education and Human Development*, 3, 229-248.
- Truong, A. (2015, Αύγουστος 12). *This country had the world's worst brain drain last year, according to LinkedIn*. Ανάκτηση Αύγουστος 9, 2017, από QUARTZ : <https://qz.com/476642/this-country-had-the-worlds-worst-brain-drain-last-year-according-to-linkedin/>
- Wallerstein I. (1974). The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16, No. 4 (Sep., 1974), pp. 387-415.
- Wickramasekara, P. (2008). *Perspective on Labour Migration. Policy responses to skilled migration: Retention, return and circulation* . Geneva: Social Protection Sector-International Migration Programme-International Labour Office.
- Writers, S. (2011, Ιούλιος 6). *10 Countries Facing the Biggest Brain Drain*. Ανάκτηση Αύγουστος 21, 2017, από OnlineUniversities.com: <http://www.onlineuniversities.com/blog/2011/07/10-countries-facing-the-biggest-brain-drain/> .
- Ζέρβας, Κ. (2017). Ανάκτηση Ιούλιος 15, 2017, από Κωνσταντίνος Β. ας: <http://www.kzervas.gr/speech/o-epistimonikos-apikismos-ton-ellinon-to-fenomeno-tou-brain-drain-omilia-sti-thrakiki-estia-thessalonikis/> .
- IN.EM.Y. (2012) *Ετήσια Έκθεση Ελληνικού Εμπορίου 2012*. Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου.

- Καλογεροπούλου Μ., Παπαθανασοπούλου Ε. *Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία του νοσηλευτικού προσωπικού*. Πιλοτική μελέτη. Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής 2013, 30(5):587–594.
- Καραμήτρος, Ι. (2008, Δεκέμβριος 18). Ανάκτηση Ιούλιος 15, 2017, από Ιωάννης Καραμήτρος : http://ioanniskaramitros2.blogspot.gr/2008_12_14_archive.html
- Καραμούζης, Ν. Β., Χαρδούβελης, Γ. Α., Calomiris, C. W., Ξαφά, Μ., Σακελλάρης, Π., Ράπανος, Β. Θ., και συν. (2011). Από τη Διεθνή Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας: Τι μας επιφυλλάσσει το μέλλον. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη.
- Κότιος, Α.Χ. (2010) *Οικονομική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*. Σταμούλη ΑΕ.
- Λαζαρέτου, Σ. (2016). Φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου: η σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης. *Οικονομικό Δελτίο Τράπεζας της Ελλάδας*, 43, σ.33-59.
- Λακασάς, Α. (2016). *Τα καλύτερα μυαλά της Ελλάδας φεύγουν με πρόθεση να εγκατασταθούν μόνιμα στο εξωτερικό*. Εφημερίδα Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ .Αθήνα.
- Λαμπριανίδης, Λ. (2014). Η Ελλάδα «διώχνει» τους επιστήμονές της , στο Δαμανάκης, Μ. και Κωνσταντινίδης, Σ. και Τάμης, Α. (επιμ.), *Νέα μετανάστευση από και προς την Ελλάδα* (σ.177-206), Πανεπιστήμιο Κρήτης , Κ.Ε.ΜΕ, Αθήνα.
- Λαμπριανίδης, Λ. (2010, Μάιος 23). *Η διαρροή εγκεφάλων από την Ελλάδα - Τα πορίσματα μιας έρευνας του Πανεπιστημίου Μακεδονίας*. Ανάκτηση Αύγουστος 1, 2017, από Αρχείο Ενθεμάτων 2010-8.5.2016: <https://enthemata.wordpress.com/2010/05/23/%CE%B7-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%81%CF%81%CE%BF%CE%AE-%CE%B5%CE%B3%CE%BA%CE%B5%CF%86%CE%AC%CE%BB%CF%89%CE%BD-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1/>
- Λαμπριανίδης, Λ. (2011). *Επενδύοντας στη φυγή, η διαρροή επιστημόνων από την Ελλάδα την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- Μαλλιάρη, Δ. (2009). *Η απώλεια ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας μετά την είσοδο της χώρας στην ΟΝΕ*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Ξένος, Γ. (2012). Ε΄ διαρροή εγκεφάλων: Μένουμε ή φεύγουμε ; Φυγή στο εξωτερικό ή διέξοδος στην επαρχία; , στο Καραμπέλιας, Γ. (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και μετανάστευση ,Η Ελλάδα ανάμεσα στο μεταναστευτικό και τη δημογραφική κατάρρευση* (σσ 197 -204) , Εναλλακτικές εκδόσεις /σειρά : Αντιπαραθέσεις 33.
- Παπαδοπούλου. Δ. (2015). *Οι επιπτώσεις της κρίσης και των μεταρρυθμίσεων στην άσκηση της νοσηλευτικής*. Επιστημονικά Χρονικά. 20(2): 159-174.

- Παπακωνσταντίνου, Α. (Οκτώβριος, 2013), *Φυγή νέων επιστημόνων στο εξωτερικό: brain drain, brain gain*. ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Πιέρρος, Β. (2017, Ιούλιος 5). *Brain Drain” or “Brain Gain”?: Από τη «διαρροή» στην «κυκλοφορία εγκεφάλων»*. Ανάκτηση Αύγουστος 23, 2017, από Power Politics : <https://powerpolitics.eu/brain-drain-or-brain-gain-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%81%CF%81%CE%BF%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%85%CE%BA%CE%BB%CE%BF/>
- Σαλασίδη, Χ.Α. (2017). Οι συνέπειες της μετανάστευσης των νέων. Πτυχιακή εργασία.
Ανακτήθηκε από
<http://okeanis.lib.puas.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/3858/%CE%A0%CE%A4%CE%A5%CE%A7%CE%99%CE%91%CE%9A%CE%97%20%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91%20%CE%9F%CE%99%20%CE%A3%CE%A5%CE%9D%CE%95%CE%A0%CE%95%CE%99%CE%95%CE%A3%20%CE%A4%CE%97%CE%A3%20%CE%9C%CE%95%CE%A4%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%A3%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A3%CE%97%CE%A3%20%CE%A4%CE%A9%CE%9D%20%CE%9D%CE%95%CE%A9%CE%9D.pdf?sequence=1&isAllowed=y> .
- Σεβρής, Κ. (2013). *Ε' διαρροή εγκεφάλων: Διαρροή εγκεφάλων στη Γερμανία. Στο Γ. Καραμπελιάς, Παγκοσμιοποίηση και μετανάστευση. Η Ελλάδα ανάμεσα στο μεταναστευτικό και τη δημογραφική κατάρρευση* (σσ. 205-216). Αθήνα : Εναλλακτικές εκδόσεις/σειρά Αντιπαραθέσεις .
- Σιώτος, Γ. (2017). Το Χρέος . Αθήνα : Εφημερίδα των Συντακτών .
- ΤΕΕ (2016). Ημερίδα με θέμα «*Εξαγωγή Τεχνογνωσίας από Έλληνες Πολιτικούς Μηχανικούς*». Εφημερίδα Καθημερινή 15/3/2016.
- Τράπεζα της Ελλάδος . (2009). *Η κρίση του 1929, Η ελληνική οικονομία και οι εκθέσεις τη Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1928-1940*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος .
- Τσιλιμγκρά, Ε. (2011). *Η μετανάστευση των νέων "φαντάζει" διέξοδος στην ανεργία* . Ανάκτηση Αύγουστος 11, 2017, από [anna's pappa blogs](https://pappanna.files.wordpress.com/2013/08/metanasteusi.pdf) : <https://pappanna.files.wordpress.com/2013/08/metanasteusi.pdf>
- Φωτόπουλος , Ν. (2015) . *Κινητικότητα ,εκπαίδευση, απασχόληση και το φαινόμενο « brain drain »* : στοιχεία από την Ελλάδα και την Ευρώπη , στο Μιχαήλ, Δ. και Χρήστου, Α. (επιμ.), *ΕΝΔΟ - ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΝΕΑΝΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ /ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ* (σσ .139- 170), Διεπιστημονικές προσεγγίσεις , Κ.&Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.

Χόνδρος, Δ. (2016, Μάιος 29). *Αναξιοκρατία και διαφθορά διώχνουν τα καλύτερα μυαλά*.
Ανάκτηση Αύγουστος 11, 2017, από ΤΟ ΒΗΜΑ - Κοινωνία :
<http://www.tovima.gr/society/article/?aid=803328>.